

Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling

**Rede (in verkorte vorm) uitgesproken bij het aftreden als hoogleraar Methodenleer
aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen, de Faculteit der Management-
wetenschappen, de Faculteit der Letteren en de Faculteit der Theologie van de
Katholieke Universiteit Nijmegen
op donderdag 8 januari 2004**

**door
prof. dr. A.J.A. Felling**

Vormgeving en opmaak: Nies en Partners bno, Nijmegen

Drukwerk: Janssen Print Nijmegen

Omslag: Theoretische verwachting van het proces van individualisering in Nederland, 1979-2000

Ontwerp: Casagrande, Westervoort

ISBN 90-9017274-2

© prof.dr. A.J.A. Felling, Nijmegen, 2004

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

In deze studie wil ik ingaan op de vraag in welke mate er in de afgelopen kwarteeuw (1979-2000) een continu proces van individualisering heeft plaatsgevonden en wel aan de hand van enkele sociaal-culturele ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan in de opinies van Nederlanders. De nadruk zal liggen op waardenoriëntaties, politiek-ideologische opvattingen en religiositeit. De betrekkelijk duurzame opvattingen die mensen erop na houden als zij antwoord geven op de vraag wat voor hen belangrijk is om na te streven in het leven noemen we waardenoriëntaties. Politiek-ideologische opvattingen hebben betrekking op kwesties waarover in de politieke arena tot op de dag van vandaag wordt gestreden en die in de regel allerlei consequenties hebben voor het leven van alledag, zoals bijvoorbeeld het vergroten en verkleinen van inkomensverschillen en het al dan niet actief ingrijpen in leven en dood. Onder religiositeit verstaan we het complex aan geloofsopvattingen dat mensen hebben over het al dan niet bestaan van een transcendente werkelijkheid, de zin van het leven en de zin van het lijden.

De jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw die wij beschrijven zijn een vervolg op de snelle en ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen tijdens de periode van de zogenoemde culturele revolutie die plaats heeft gevonden in de jaren zestig en zeventig. Historici en sociale wetenschappers duiden deze ontwikkelingen aan met de term 'individualisering', omschreven als een toegenomen streven naar meer individuele vrijheid, een grotere nadruk op zelfontplooiing, de bevrijding uit de traditionele banden van familie, gezin en kerk en het niet meer als vanzelfsprekend ervaren en aanvaarden van traditionele opvattingen en zekerheden.

Sociaal-culturele ontwikkelingen sinds de Tweede Wereldoorlog

Als we de ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog bekijken dan kunnen daarin globaal drie periodes worden onderscheiden.

De eerste naoorlogse periode, die wordt gekenmerkt door relatieve stabiliteit en continuïteit op sociaal-cultureel gebied en door snelle modernisering op economisch gebied, eindigt als op de drempel van de jaren zestig de wederopbouw is voltooid en de Nederlanders kunnen en willen gaan genieten van de door hard werken en sober leven verworven welvaart. Deze sociaal-economische cesuur wordt versterkt door een demografische, namelijk het volwassen worden van de naoorlogse 'baby-boom'-generatie. Er ontstaan tussen de vooroorlogse en naoorlogse generatie scherpe tegenstellingen op cultureel gebied.

Deze cesuren markeren de overgang naar de tweede periode, die van de ontzuiling en de culturele revolutie in de jaren zestig, waarin snelle en diepgaande veranderingen in opvattingen, waarden, normen en levenswijzen plaatsvinden en waarin door uitbouw van de verzorgingsstaat steeds meer mensen onbekommerd kunnen genieten van de gestegen welvaart. Deze culturele veranderingen vinden plaats in een context van voortgaande sterke economische groei, toenemende individuele welvaart, een toenemend opleidingsniveau en het vanzelfsprekend worden van sociale zekerheid. Individuele ontplooiing wordt een vanzelfsprekende norm. Individuele vrijheid wordt een centrale waarde, hetgeen gepaard gaat met een toenemende permissiviteit op het gebied van normen. Traditionele waarden en normen staan ter discussie, omdat al het oude lijkt te hebben afgedaan. Het geloof dat instituties dragers zijn van moraliteit begint langzamerhand te verdwijnen. De nog niet zolang geleden vanzelfsprekende binding aan traditionele instituties zoals gezin, kerken en zuilorganisaties neemt in sterke mate af. In het midden van de jaren zeventig komt Nederland weer in rustiger sociaal-cultureel vaarwater, zeker als door de beginnende langdurige economische recessie langzamerhand duidelijk wordt dat welvaart en sociale zekerheid niet vanzelfsprekend zijn. Dit markeert de overgang naar de derde naoorlogse periode, de periode na 1975, waarin niet alleen de crisis van de welvaarts- en verzorgingsstaat moet worden opgelost, maar ook een diffusieproces plaatsvindt van de sociaal-culturele vernieuwingen uit de jaren zestig. Deze periode zal ik nu uitvoeriger behandelen.

Theoretische interpretaties

De zojuist geschetste sociaal-culturele ontwikkelingen worden door vele auteurs beschouwd als aspecten van modernisering (Peeters 1984, van der Loo & van Reijen 1990, Ultee e.a. 1996). Modernisering wordt meestal beschreven als een complex van onderling samenhangende structurele en culturele veranderingen. Het gaat daarbij om langetermijn-veranderingen in de economie, in de sociale en politieke structuur en in de cultuur van de samenleving. Dit proces heeft, aldus Bax (1988), in Nederland vanaf ongeveer 1960 een tempoversnelling ondergaan. Daarom zullen we de sociaal-culturele veranderingsprocessen vanaf 1975 tot heden beschrijven als een onderdeel van dat versnelde moderniseringsproces. We zullen daarbij met name aandacht besteden aan het proces van individualisering.

Individualisering wordt beschouwd als een belangrijk onderdeel van culturele modernisering. De waardigheid van het individu, het verlangen naar autonomie en zelfontplooiing, het recht op een eigen privéleven waarin men kan doen en laten wat men wil, wordt daarbinnen steeds sterker benadrukt. Volgens Laeyendecker (1989: 12) zijn vrijwording en emancipatie uit traditionele collectieve verbanden de kernelementen van dit proces van individualisering. Natuurlijk is individualisering een langetermijn-veranderingsproces, maar sinds de jaren zestig is er volgens veel auteurs sprake van een tempoversnelling, van een zogenaamde 'Sekundäre Individualisierungsschub' (Beck 1986/1992). Veel studies maken melding van het proces van individualisering als belangrijk aspect van sociaal-culturele ontwikkelingen (Langeveld 1985, SCP 1986, 1988, Beck 1986/1992, Jansweijer 1987, Bax 1988, Pollack 1996, Derks 2000).

Het gemeenschappelijke element in al deze ontwikkelingen op diverse sociaal-culturele terreinen bestaat volgens een aantal auteurs daarin dat de eens alom gerespecteerde waardenoriëntaties, politieke opvattingen en traditionele geloofsopvattingen zijn verlaten of tenminste aan populariteit hebben verloren. Daarom zijn er auteurs die processen van individualisering duiden als processen van de-traditionalisering. We zouden nu verkeren in een geïndividualiseerde post-traditionele samenleving. Theoretici zijn hieromtrent verdeeld: enerzijds zijn er auteurs die menen dat er sprake is van radicale individualiseringsprocessen, anderzijds auteurs die van oordeel zijn dat deze processen minder radicaal, minder vergaand en minder consistent zijn verlopen.

De *radicale theoretici* denken in een tweedeling: we hebben afscheid genomen van de traditionele samenleving en daarvoor is een post-traditionele samenleving in de plaats gekomen (Thompson 1996). In de traditionele samenleving denken en handelen mensen volgens traditionele patronen waarbij ze zich laten leiden door een van hogerhand opgelegde lotsbestemming. In die samenleving bestaat zekerheid en zijn mensen opgenomen in sociale groepen, zoals sociale klassen en kerken; tegelijkertijd zijn ze onderworpen aan de sociale controle van die groepen. Binnen deze samenleving worden overkoepelende, externe en bovenmenselijke autoriteiten beschouwd als instanties die in zekere zin 'heilig' zijn: er worden daarom geen vragen gesteld en er is dientengevolge ook weinig tot geen ruimte voor individuele autonomie. In de post-traditionele samenleving zijn mensen daarentegen bevrijd van de sociale controle en hebben dientengevolge de mogelijkheid om te denken en te handelen volgens experimentele en dus onvoorspelbare patronen waarbij ze zich vooral laten leiden door hun eigen individuele keuzes. Enerzijds bestaat onzekerheid binnen een sterk gedestruktureerde samenleving waarin mensen zijn gedisintegreerd van de sociale groepen waartoe zij eens behoorden, zoals sociale klassen en kerken. Anderzijds zijn zij niet meer onderworpen aan sociale controle en dus vrij om te denken en te handelen naar eigen inzichten. Volgens Heitmeyer (1997: 12) is de overgang van traditionele naar post-traditionele samenleving te verklaren door processen van functionele differentiatie: binnen moderne samenlevingen zijn structurele processen gaande waardoor voordien multi-functionele instituties worden opgesplitst in uni-functionele instituties waardoor individuen meer dan voorheen mogelijkheden hebben om zich te ontplooiën. De implicatie van deze interpretatie is dat interindividuele verschillen in leefstijlen en sociaal-culturele patronen toenemen (Beck 1986/1992, Giddens 1991, Luckmann 1991, 1996a, 1996b). Individuen zullen en moeten in toenemende mate hun eigen biografie zelf invullen en ze krijgen ook steeds meer mogelijkheden respectievelijk worden gedwongen om eigen individuele beslissingen te nemen op allerlei levensgebieden. Er voltrekt zich aldus in het persoonlijke leven een proces waarin persoonlijke biografieën zich ontwikkelen van gepredefinieerde naar geïndividualiseerde biografieën (Beck & Beck-Gernsheim 1996).

De radicale individualiseringsthese wordt evenwel door vele auteurs bekritiseerd. Zo stelt Schreuder (1994, 37) dat individualisering zeker niet een kernverschijnsel is van de recente sociaal-culturele ontwikkelingen. Het is eerder zo, dat individualiseringstheorieën, die zich presenteren als werkelijkheidsdiagnoses, in individualisering een ideologisch protest zien tegen de reglementering van ons bestaan en daarom de onvrijheid en eenvormigheid van dat bestaan versluieren, rechtvaardigen en tegen kritiek beschermen.

Pollack (1996) en Schnell & Kohler (1995: 635) stellen dat er veel omschrijvingen van individualisering worden aangetroffen en empirische evidentie van een proces van individualisering op basis van longitudinale gegevens ontbreekt. Het debat hieromtrent wordt te abstract-theoretisch gevoerd door onder meer Beck (1986/1992) en Giddens (1991). Deze theoretici vergeten duidelijk te maken wat onder individualisering moet worden verstaan en verbinden nogal radicale conclusies aan het centraal geachte moderniseringsproces.

Tegen deze achtergrond van de kritiek op de individualiseringstheorieën zal ik het verschijnsel individualisering uiteenleggen in een aantal verschillende betekenissen. Vervolgens zal ik ingaan op de vraag in hoeverre individualiseringsprocessen – volgens deze verschillende betekenissen – aantoonbaar zijn op grond van empirische onderzoeksgegevens. In het kader van het onderzoeksprogramma ‘Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland’ zijn achtereenvolgens in 1979, 1985, 1990, 1995 en 2000 vijf enquêtes gehouden onder een groep mensen die een representatieve en aselechte afspiegeling vormen van de Nederlandse bevolking van 18 t/m 70 jaar. In totaal zijn 9421 Nederlanders geïnterviewd. Wij maken uitsluitend¹ gebruik van deze rijke bron om nader in te gaan op het verschijnsel individualisering in de laatste eeuw in Nederland (zie bijlage 1). Deze studie is qua gegevens een aanvulling op een eerdere studie die ik samen met de collegae Peters en Scheepers (2000) heb verricht. Voor de datasets zij verwezen naar Felling e.a. (1986, 1987) en Eisinga e.a. (1992, 1999, 2002). Ik zal deze data gebruiken om een empirisch-informatieve bijdrage te leveren aan de discussie over individualisering.

Ik zal met betrekking tot individualisering de volgende betekenissen onderscheiden:

- Op de eerste plaats betekent individualisering een longitudinale afzwakking van traditionele bindingen, met als gevolg dat een toenemend aantal mensen zich in de loop van de tijd los maakt van, of niet meer participeert in traditionele instituties. Individuen distantiëren zich steeds meer van allerlei traditionele verbanden zoals het gezin, de politieke partijen, de vakbonden en de kerken. Dit is misschien de meest gangbare betekenis die door veel auteurs wordt genoemd (Schnabel 1999). Deze afname van het lidmaatschap van en/of deelname aan traditionele organisaties blijkt uit allerlei onderzoeken (Eisinga e.a. 1992, SCP 1994, De Hart 1995). Ultee e.a. (1996) spreken in dit verband van 'ont-hechting', Pollack (1996) van *de-institutionalisering*.
- Naast de afzwakking van traditionele sociale verbanden betekent individualisering op de tweede plaats een verandering van de dominante culturele opvattingen en waarden. Dit aspect noemen we culturele individualisering in de zin van *de-traditionalisering*. Volgens Wohlrab-Sahr (1997) gaat het om een kwalitatieve verandering waarbij steeds minder nadruk komt te liggen op het sturend effect van tradities en in toenemende mate de nadruk wordt gelegd op zelfcontrole, eigen verantwoordelijkheid en zelfsturing.

Op het gebied van waardenoriëntaties en politieke opvattingen gaat het vooral om een verschuiving in het relatieve belang van de basiswaarden vrijheid en gelijkheid. Individualisering betekent in inhoudelijke zin dan enerzijds dat er een toenemende nadruk komt op vrijheid, autonomie en rechten van het individu en anderzijds dat er sprake is van een afnemende nadruk op gelijkheid en solidariteit (Peters, 1993). De toenemende ik-betrokkenheid manifesteert zich in dit verband eveneens in een toenemend belang dat men hecht aan waarden als tolerantie en zelfverwerkelijking in combinatie met utilitarisme en hedonisme (Luckmann 1996a).

Op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing betekent dit dat de traditioneel-godsdienstige oriëntatie op het bovennatuurlijke, op een hogere werkelijkheid steeds meer vervaagt en concurrentie ondervindt van binnenwereldlijke levensbeschouwelijke oriëntaties. Luckmann (1996a) ziet het 'gesacraliseerde ik' in de plaats gekomen van de oriëntatie op een sacrale, hogere werkelijkheid. Naast en in plaats van geloof in een transcendente werkelijkheid formuleren

mensen in toenemende mate hun eigen binnenwereldlijke antwoorden op fundamentele zinvragen.

- Op de derde plaats betekent individualisering *privatisering*, hetgeen hierin tot uitdrukking komt dat waarden, politieke en godsdienstige opvattingen steeds minder worden gevormd door de sociale groeperingen waarvan individuen deel uitmaken en dus minder samenhangen met kerkelijk-godsdienstige achtergrond, sociale klasse, opleiding en het behoren tot een bepaald geboortecohort. Sociale kenmerken verliezen hun 'verhaltensprägende und handlungsorientierende Kraft' (Lau 1988: 20). Of zoals Ester e.a. (1993) het formuleren: in een post-traditionele cultuur kunnen sociaal-demografische groeperingen niet consistent 'getekend' worden in cultureel opzicht. Het wordt steeds moeilijker om te spreken van typische opvattingen van bijvoorbeeld katholieken, arbeiders, hoog opgeleiden en jongeren, omdat de opvattingen en waarden van deze categorieën steeds meer geprivatiseerd worden.
- Op de vierde plaats betekent individualisering *fragmentering* van opvattingen en waarden. Daarmee wordt bedoeld dat er steeds minder samenhang bestaat tussen verschillende opvattingen en waarden, dat wil zeggen dat opvattingen op allerlei levensgebieden minder samenclusteren tot herkenbare patronen (objectieve fragmentering). Er is aldus DiMaggio e.a. (1996: 677) minder sprake van 'cross-issue contagion' in grote 'master frames'. Ook de betekenis van opvattingen en waarden voor de inrichting van het leven van alledag neemt af (subjectieve fragmentering).
- Op de vijfde plaats betekent individualisering de *heterogenisering* van opvattingen en waarden. Concreet betekent dit dat de spreiding, waarin mensen allerlei opvattingen onderschrijven, steeds groter wordt. Deze betekenis is ontleend aan Beck (1992, 88), die stelt dat individuen steeds meer in de gelegenheid worden gesteld om hun eigen pakket van sociaal-culturele opvattingen samen te stellen. Door deze toenemende heterogenisering van allerlei opvattingen zal het steeds moeilijker worden om over allerlei zaken tot een standpuntbepaling te komen, hetgeen een negatieve invloed kan hebben op de sociale cohesie van de samenleving.

Resumerend kunnen we theoretisch een aantal processen van individualisering onderscheiden:

1. *de-institutionalisering*: een leegloop van traditionele instituties zoals politieke partijen, vakbonden en kerken;
2. *de-traditionalisering* of culturele individualisering: een afname van de populariteit van traditionele opvattingen (i.c. op het terrein van waardenoriëntaties, politiek-ideologische opvattingen en geloofs- en levensovertuigingen);
3. *privatisering*: een afname van de effecten van het toebehoren tot sociale groeperingen (zoals kerken en sociale klassen) op opvattingen (zoals waardenoriëntaties, politiek-ideologische opvattingen en geloofs- en levensovertuigingen);
4. *fragmentering*: een afname van de onderlinge samenhang van sociaal-culturele opvattingen en een afnemende saillantie, dat wil zeggen een vermindering van het normatieve belang van opvattingen en waarden voor het leven van alledag;
5. *heterogenisering*: een toename van de verschillen in opvattingen tussen de individuen.

Deze in theorie veronderstelde longitudinale processen zal ik beschrijven aan de hand van onze vijf grootschalige survey-onderzoeken. Zo zullen we de-institutionalisering bekijken door het percentage Nederlanders dat lid is van bepaalde instituties via cross-secties te vergelijken in de tijd. Daarmee kan een beschrijving worden gegeven van de bruto veranderingen in de tijd. De-traditionalisering zal in beeld worden gebracht door de populariteit van traditionele opvattingen in de tijd te vergelijken. Privatisering zal worden afgemeten aan de longitudinale vergelijking van effectparameters uit multiële regressie analyses die de gecontroleerde samenhangen representeren tussen enerzijds individuele kenmerken als kerklidmaatschap en sociale klasse en anderzijds opvattingen op de domeinen waardenoriëntaties, politiek en religiositeit. Fragmentering zal worden afgelezen aan de verandering c.q. afname van de correlaties tussen de besproken opvattingen. Heterogenisering is af te lezen uit de longitudinale verandering van de spreiding. Deze laatste verandering bleek in het geheel niet op te treden in de laatste kwart eeuw, zodat in dat opzicht niet gesproken kan worden van een proces van individualisering. Op dit laatste aspect zullen we dan ook in deze studie verder niet meer terugkomen.

Ik zal nu – uitgaande van deze onderscheiden betekenissen van het proces van individualisering – achtereenvolgens nader ingaan op individualisering van waardenoriëntaties, op politieke individualisering en ten slotte op godsdienstige individualisering.

Individualisering van waardenoriëntaties

Waarden zijn belangrijke oriëntaties voor het handelen en denken van mensen. Als mensen prestatie, succes en zelfontplooiing als belangrijke waarden beschouwen, zal hun handelen in sterke mate gericht zijn op het realiseren daarvan. Dergelijke waardenoriëntaties maken deel uit van de cultuur van de samenleving en zijn niet strikt individueel maar vormen een afspiegeling van collectieve opvattingen in de samenleving. Waardenoriëntaties worden gekenmerkt door een relatief grote continuïteit en stabiliteit. Veranderingen gaan relatief langzaam. Afzonderlijke waardenoriëntaties staan niet los van elkaar maar vertonen veelal een sterke onderlinge samenhang en clusteren samen tot waardenpatronen zoals bijvoorbeeld het burgerlijk waardenpatroon. Tenslotte bestaat er tussen verschillende waardenoriëntaties een hiërarchische ordening: de ene waarde wordt als belangrijker ervaren dan de andere.

Kortom: onder waardenoriëntaties verstaan we collectieve opvattingen over wat goed, belangrijk en daarom nastrevenswaardig is. Zij clusteren samen tot waardenpatronen en staan in een hiërarchische verhouding tot elkaar (Felling, Peters & Schreuder 1983; Thung 1985).

In het longitudinale SOCON-onderzoek beschikken we inzake diverse waardenoriëntaties over informatie. Dat zijn allereerst de familiaal-burgerlijke en de economisch-burgerlijke waardenoriëntatie, die samen het burgerlijk waardenpatroon vormen. De familiale component is een waardenoriëntatie waarbij het gaat om het belang dat men hecht aan huwelijk, gezin en kinderen (*familialisme*). De economische component bestaat uit het belang dat men hecht aan zaken als beroep, carrière en financieel-maatschappelijke zekerheid (*economisme*). Voorts zijn dat de maatschappijkritische en hedonistische waardenoriëntatie, die worden beschouwd als alternatieven van het burgerlijk waardenpatroon. De maatschappijkritische waardenoriëntatie geeft aan hoe belangrijk men politieke en economische gelijk-

heid vindt (*maatschappijkritiek/egalitarisme*), terwijl de hedonistische waarden-oriëntatie aangeeft hoeveel belang men hecht aan genieten van het leven en de vrijheid om te doen en laten wat men zelf wil (*hedonisme*).

Uit studies over waardenverandering in de jaren zestig en zeventig (Middendorp 1979, Gadourek 1982, Hartog 1983, Blom 1996) komt naar voren dat er sprake is van een geleidelijk proces van individualisering. De 'nieuwe' waarden hebben allemaal te maken met individuele vrijheid, zelfontplooiing, inspraak en protest tegen conventionaliteit. Creativiteit is in plaats gekomen van conformisme en vrijheid in de plaats van gehoorzaamheid en plichtsbef.

In hoeverre zijn ontwikkelingen in de zojuist genoemde waardenoriëntaties, die zich de laatste 25 jaar hebben voorgedaan, uitdrukking van een continu proces van individualisering?

De-institutionalisering

Dit proces van afzwakking van traditionele verbanden op het gebied van waarden is niet via SOCON-data te illustreren. Hiervoor zijn andere studies te raadplegen (o.a. SCP 1998, 2000). Individualisering van waardenoriëntaties zal ik daarom allereerst beschrijven als de-traditionalisering. Dat betekent in het algemeen dat in de loop van het moderniseringsproces allerlei gangbare en dominante opvattingen aan verandering onderhevig zijn, dat wil zeggen door steeds minder mensen worden onderschreven en worden verdrongen door alternatieve opvattingen. Op het gebied van waardenoriëntaties is dat het geval als traditionele waarden aan belang inboeten en alternatieve waarden belangrijker worden.

De-traditionalisering

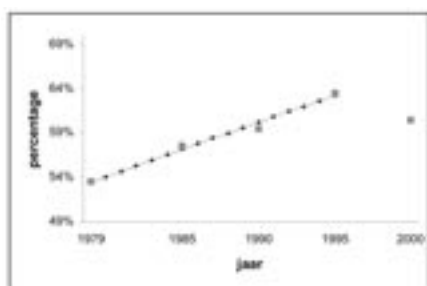
Een eerste benadering voor de verklaring van veranderingen op het gebied van waardenoriëntaties definieert individualisering als een verschuiving in het relatieve belang van de basiswaarden vrijheid en gelijkheid, dat wil zeggen een toenemende nadruk op vrijheid, autonomie en rechten van het individu en een afnemende nadruk op gelijkheid en solidariteit (Peters 1993). Op basis van deze zienswijze mag dan worden verwacht dat individualisering betekent dat men het collectieve verband van familie en gezin zal relativeren en het ontstaan van nieuwe, op het

individuele toegesneden vormen van samenleven en partnerrelaties zal omhelzen. Dit betekent een afname van de familiale waardenoriëntatie. De economische waardenoriëntatie met de sterke gerichtheid op eigen beroep en carrière zal toenemen. Ook de hedonistische waardenoriëntatie zal sterker worden, omdat individualisering betekent dat steeds meer mensen de vrijheid nemen hun eigen weg te gaan en onbeperkt te genieten van het leven. Het maatschappijkritische egalitarisme, het streven naar grotere gelijkheid in de samenleving, zal steeds meer onder druk komen te staan omdat gelijkheid slechts mogelijk is door inperking van individuele vrijheden. Vrijheid en gelijkheid worden in toenemende mate conflicterende waarden.

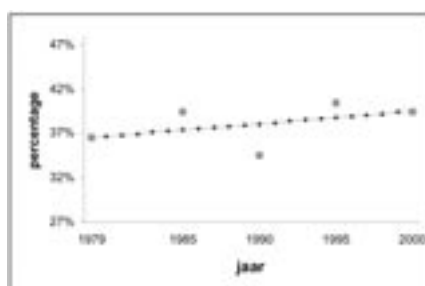
Een tweede benadering van individualisering op het gebied van waardenoriëntaties gaat uit van een proces van de-traditionalisering. Dit impliceert ontburgerlijking, dat wil zeggen het langzaam verdwijnen van het traditioneel burgerlijk waardenpatroon en de opkomst van nieuwe alternatieve waarden. Reeds eerder (Felling e.a. 1983: 190-192) hebben we beschreven hoe aan het begin van onze onderzoeksperiode (anno 1979) de Nederlanders afscheid aan het nemen waren van het burgerlijk waardenpatroon, vooral van de economische en niet of nauwelijks van de familiale component en dat de maatschappijkritische en vooral de hedonistische waardenoriëntatie zich presenteerden als alternatieve waarden (vergelijk Middendorp 1979; Gadourek 1982).

Kortom: volgens de eerste benadering zullen het burgerlijk economisme en het onderschrijven van de hedonistische waardenoriëntatie sterker worden en zullen het burgerlijk familialisme en de maatschappijkritische waardenoriëntatie afnemen. Volgens de tweede benadering zal zowel het familialisme als het economisme afnemen. Het burgerlijk waardenpatroon maakt plaats voor een alternatieve waardenconfiguratie, te weten een toename van maatschappijkritiek en hedonisme. De feitelijke ontwikkeling in de laatste 25 jaar spoort het beste met de eerste benadering (tabel 1). Het percentage Nederlanders dat beroep, carrière en financiële zekerheid erg belangrijk vindt is inderdaad toegenomen van 53% in 1979 tot 60% in 2000. Er is sprake van een gestage lineaire toename tot 1995 die zich evenwel niet doorzet tot 2000 (figuur 1)². Inzake de maatschappijkritische waardenoriëntatie, waarvoor de beide theorieën ook een verschillende hypothese formuleren, zien we dat beide veronderstellingen niet met de werkelijkheid overeenkomen. Er is ten

aanzien van politiek en economisch egalitarisme slechts sprake van geringe fluctuaties (35%-40%). Bijna tweevijfde van de Nederlanders onderschrijft gedurende de gehele periode deze waardenoriëntatie. Het egalitarisme is in tegenstelling tot de verwachting in ieder geval niet dalend (figuur 2).

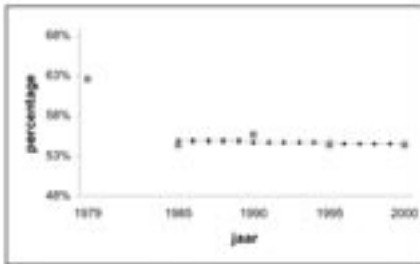

Figuur 1:
Verandering in burgerlijk-economisme

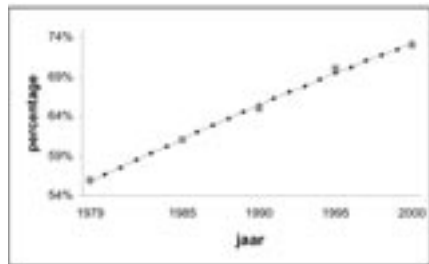

Figuur 2:
Verandering in maatschappijkritiek/egalitarisme

Beide benaderingen voorspellen een afname van burgerlijk familialisme en een toename van een hedonistische waardenoriëntatie. De algemene trend van burgerlijk familialisme vertoont een daling van acht procentpunten tussen 1979 en 1985, waarna het percentage Nederlanders dat huwelijk, gezin en kinderen belangrijk vindt tot 2000 constant blijft op 54% (figuur 3). De hedonistische waardenoriëntatie vertoont een gestage lineaire toename in de laatste 25 jaar. Het percentage Nederlanders dat genieten van het leven erg belangrijk vindt, is met 17 procentpunten toegenomen van 56% in 1979 tot inmiddels 73% in 2000 (figuur 4). Stond familiale burgerlijkheid aan het begin van de jaren tachtig empirisch nog met stip op de eerste plaats in de waardenhiërarchie, sedert 1985 tot op de dag van vandaag is dat overduidelijk het hedonisme, gevolgd door burgerlijk-economisme. Familialisme bezet sedert 1985 de derde plaats en de maatschappijkritische waardenoriëntatie bezet gedurende de gehele periode de laatste plaats. Het burgerlijk waardenpatroon is uiteengevallen en heeft plaats gemaakt voor een waardenpatroon dat vrijheid benadrukt tegenover gelijkheid: hedonisme en economisme.

Figuur 3:
Verandering in burgerlijk-familialisme

Figuur 4:
Verandering in hedonisme

Privatisering

Individualisering van waardenoriëntaties in de zin van privatisering houdt in dat waardenoriëntaties steeds minder samenhang vertonen met allerlei sociale kenmerken en dat daarom sociale groeperingen steeds minder consistent gekarakteriseerd kunnen worden in termen van waardenoriëntaties. We onderzochten of privatisering zich heeft voorgedaan bij die sociale kenmerken die in 1979 – het eerste jaar van de periode die we hebben onderzocht – de sterkste samenhang vertoonden met waardenoriëntaties. Om de onderlinge invloeden tussen de diverse sociale kenmerken uit te sluiten hebben we gebruik gemaakt van partiële associatiecoëfficiënten. Het proces van individualisering in de zin van privatisering heeft zich sedert 1979 slechts in geringe mate voorgedaan. Het meest opvallend is dat de samenhang tussen enerzijds sociale klasse respectievelijk opleiding en anderzijds economische burgerlijkheid tot 1985 zwakker is geworden en sindsdien in ieder geval niet verder is afgezwakt (tabel 2). Maar ook processen van de-privatisering hebben zich voorgedaan bij familialisme (met burgerlijke staat, tabel 3), hedonisme (met denominatie, tabel 4) en maatschappijkritische waardenoriëntatie (met opleiding, tabel 5).

Fragmentering

In de afbrokkeling van het traditionele burgerlijk waardenpatroon manifesteert zich het meest duidelijk een fragmentering van waardenoriëntaties (tabel 6). De samenhang tussen familiale en economische burgerlijkheid is tussen 1979 en 1990 veel zwakker geworden, maar in de jaren negentig vindt een licht herstel plaats.

Het grote belang dat de 'burger' van oudsher hecht aan beroep, carrière en financieel-maatschappelijke zekerheid is steeds losser komen te staan van burgerlijk familialisme, dat wil zeggen het grote belang dat de 'burger' hecht aan de privé-sfeer van huwelijk, gezin en kinderen. Hier is dus sprake van ontburgerlijking. Daarentegen komt economische burgerlijkheid steeds vaker voor in combinatie met een hedonistische levensvisie.

Nederlanders combineren tegenwoordig waarden die voorheen niet of nauwelijks in één persoon verenigd waren, zoals hedonisme met economisme respectievelijk familialisme met maatschappijkritiek (Eisinga 2002).

Resumé

- Op het gebied van de waardenoriëntaties heeft in de laatste 25 jaar duidelijk een proces van individualisering plaatsgevonden: namelijk het toenemen van de basiswaarde vrijheid tot uitdrukking komend in de sterke toename van vooral hedonisme en economisme (toenemend utilisme) en het afzwakken van familialisme en het niet warmer lopen voor het streven naar politieke en economische gelijkheid (afnemende 'community').

Van *de-traditionalisering* opgevat als een proces van ontburgerlijking is geen sprake, immers één van de componenten van het burgerlijk waardenpatroon, het economisme, is sterk toegenomen.

Noch een anti-burgerlijkheidspatroon noch een waardenconfiguratie gebaseerd op gelijkheid heeft zich ontwikkeld.

Van een *radicaal* afscheid van traditioneel-burgerlijke waarden is anno 2000 nauwelijks sprake. Zowel het familialisme als het economisme zijn wijdverbreid. Het familialisme is in het begin van de jaren tachtig ietwat gedaald, maar stabiliseert zich sedertdien en is kenmerkend voor 54% van de Nederlanders. De economische burgerlijkheid is sedert 1979 toegenomen: 60% onderschrijft in 2000 het belang van aanzien, succes en prestatie.

Met stip heeft het consumptief hedonisme zich sedert 1985 aan de top van de waardenhiërarchie geplaatst: in 2000 vindt 73% van de Nederlanders dit erg belangrijk.

Het burgerlijk waardenpatroon waarbij familialisme gepaard gaat met economisme heeft aan betekenis ingeboet. Het burgerlijk economisme gaat anno

2000 gepaard met consumptief hedonisme. Deze waardenconfiguratie, die is gebaseerd op individuele vrijheid, is met name bij de jongere generaties zeer sterk verbreid.

- De samenhang tussen sociale kenmerken en waardenoriëntaties is in de laatste kwarteeuw nagenoeg onveranderd gebleven zodat er in dit opzicht nauwelijks sprake is van een proces van *privatisering*.
- Het burgerlijk waardenpatroon waarin familialisme samenging met economisme is uiteengevallen (*fragmentering*). Dit heeft plaats gemaakt voor een waardenpatroon waarin dit burgerlijk economisme gepaard gaat met hedonisme, waarin de nadruk wordt gelegd op de vrijheid.

Politieke individualisering

In hoeverre hebben zich in Nederland in de laatste kwarteeuw feitelijk processen van individualisering voorgedaan in het politieke domein?

Of de toenemende nadruk op individuele autonomie als uiting van individualisering zich ook in het politieke domein heeft voorgedaan zal ik nagaan aan de hand van Middendorps theorie (1978, 1991) inzake de verschuiving van het relatieve belang van de basiswaarden vrijheid en gelijkheid ten aanzien van onderwerpen die regelmatig op de politieke agenda staan. Zo beschrijft hij de *conservatieve* ideologie als een ideologie die gefundeerd is op de basiswaarde dat de culturele vrijheid van het individu beperkt zou moeten worden, terwijl de economische vrijheid onbeperkt zou moeten zijn. In contrast hiermee beschrijft Middendorp de *progressieve* ideologie als een ideologie die vooral gebaseerd is op de basiswaarde van de culturele vrijheid: vrijheid om al dan niet te participeren in instituties en vrijheid al dan niet te leven volgens bepaalde traditionele normen. Tevens is deze progressieve ideologie gebaseerd op de basiswaarde van sociaal-economische gelijkheid, dat wil onder meer zeggen vermindering van verschillen in inkomen en status.

In ons SOCON-onderzoek hebben we een selectie uit Middendorps meetinstrumentarium gemaakt. Politieke opvattingen over de economie zijn gemeten met vragen over de weerstand tegen inkomensnivellering, de oppositie tegen overheidsingrijpen in de economie en de oppositie tegen harder vakbondsoptreden. Tezamen informeren deze over het *economisch conservatisme*. Politieke opvattingen op het

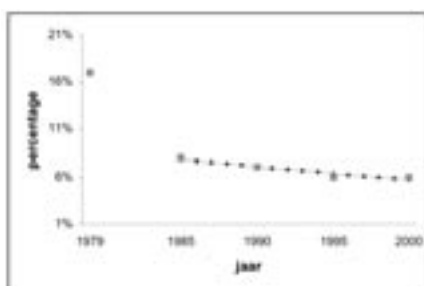
sociaal-culturele domein zijn gemeten met vragen die betrekking hebben op het al dan niet inperken van burgerlijke vrijheden (zoals in het openbaar zeggen of schrijven wat men wil, demonstreren, kritiek uitoefenen op het Koningshuis), het al dan niet afwijzen van actief ingrijpen in leven en dood (abortus, euthanasie en zelfdoding), alsook met opvattingen over de traditionele rol van de vrouw. Tezamen informeren de samenhangende antwoorden op deze vragen over het *cultureel conservatisme*.

Afname van cultureel conservatisme in combinatie met een toename van economisch conservatisme kan worden geïnterpreteerd als een proces van individualisering. In beide gevallen betekent dit immers dat de basiswaarde vrijheid wordt benadrukt en dat gelijkheid als minder belangrijk wordt beschouwd. Persoonlijke autonomie wordt geprefereerd boven alle vanzelfsprekendheden, tradities en inmenging van overheid of politieke partij (De Witte 1990: 138).

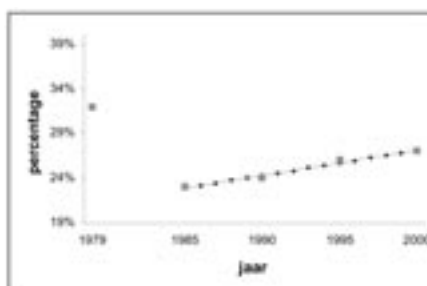
De-institutionalisering

Op sociaal-politiek gebied zijn instituties leeggelopen. Begin van de jaren tachtig is het percentage Nederlanders dat lid is van een politieke partij duidelijk afgenomen. Het bedraagt sedert 1985 minder dan 10% (figuur 5, tabel 7). Dezelfde aanvankelijke sterke daling tot 1985 zien we ten aanzien van het lidmaatschap van vakbonden; sedertdien is er sprake van een lichte stijging. Rond eenkwart van de Nederlanders is sedert 1985 lid van een vakbond (figuur 6, tabel 8).

Kortom: het aantal leden van politieke partijen en vakbonden is weliswaar tot medio jaren tachtig afgenomen, maar dit proces van de-institutionalisering is sindsdien gestopt.

Figuur 5:
Verandering in lidmaatschap politieke partij

Figuur 6:
Verandering in lidmaatschap van een vakbond

Er is evenwel niet alleen sprake van het leeglopen van traditionele sociale verbanden, maar ook van het ontstaan van nieuwe institutionele bindingen. Er ontstaat een nieuw maatschappelijk middenveld, bestaande uit organisaties met een privaats karakter, die een eigen identiteit hebben, die geen economische winst genereren voor de eigenaren en die in wezen de eigen activiteit kunnen sturen en vrijwillig zijn (Van Essen & Gelissen 2002:18, Dekker & Burger 2001, Van de Donk 2001, Van de Donk & Hendriks 2001). De 'civil society' is in bloei: afname van de participatie in politieke partijen, vakbonden en kerken maken plaats voor een sterke groei van organisaties die zich bezighouden met nieuwe thema's zoals morele kwesties (abortus en euthanasie), natuur- en milieu (o.a. Natuurmonumenten, Wereld Natuurfonds, Greenpeace en organisaties inzake dierenbescherming) en internationale solidariteit (o.a. Amnesty International, Artsen zonder grenzen, Unicef, Foster Parents, Terre des Hommes en Rode Kruis) (SCP 1994, 1996, 1998, 2000, Berger 1996, Dekker en Van den Broek 1998).

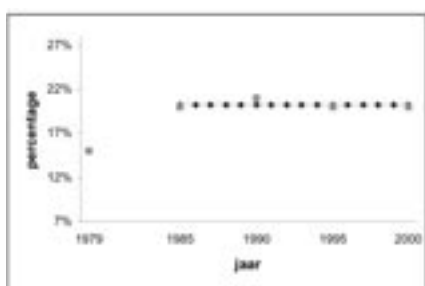
De-traditionalisering

Ten aanzien van het economisch conservatisme constateren we dat deze ideologie – na een aanvankelijke stijging tot 1985 – sedertdien relatief constant in omvang is en wordt onderschreven door ongeveer 20% van de Nederlanders. Van een toename van economisch conservatisme is na 1985 in ieder geval geen sprake (figuur 7). Kijken we naar de samenstellende delen dan zien we dat de weerstand tegen nivellering van inkomen en status respectievelijk tegen overheidsingrijpen om dat te realiseren in de periode tot 1985 sterker is geworden en sedertdien relatief constant is gebleven. Daarentegen is de weerstand tegen harder vakbondsoptreden steeds geringer geworden (tabellen 9 t/m 12).

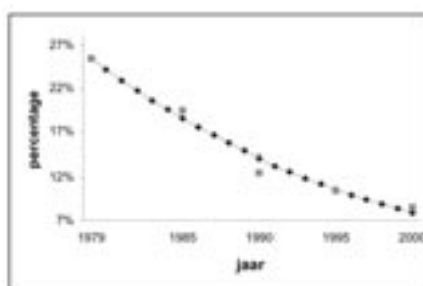
Terwijl het economisch conservatisme ten opzichte van 1979 enigszins is toegenomen, is er inzake het cultureel conservatisme sprake van een duidelijke afname. In 1979 was het zo dat 25% in sterke mate voor inperking van burgerlijke vrijheden was, de vrijheden afwees om in te grijpen in het leven via euthanasie, abortus en zelfdoding en de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw onderschreef. In 2000 was het percentage Nederlanders met uitgesproken conservatieve opvattingen over deze onderwerpen gedaald tot 8% (figuur 8). Bekijken we de samenstellende delen van het cultureel conservatieve gedachtengoed dan zien we dat het

percentage Nederlanders dat voor inperking van burgerlijke vrijheden pleit op het eind van de jaren tachtig is afgenomen en in de jaren negentig gelijk blijft en convergeert naar 15% in 2000.

Het percentage Nederlanders dat tegen het recht is op actief ingrijpen in leven en dood (abortus, euthanasie en zelfdoding) is in de loop der jaren gestaag gedaald van 25% in 1979 tot 9% in 2000. Het percentage Nederlanders met een traditionele visie op man-vrouw relaties is sedert 1979 sterk teruggelopen van 15% naar 4% in 2000 (tabel 13 t/m 16).

Figuur 7:
Verandering in economisch conservatisme

Figuur 8:
Verandering in cultureel conservatisme

De toenemende nadruk op vrijheid in de laatste 25 jaar heeft vooral plaatsgevonden in het culturele domein: daar is sprake van een duidelijke trend over de gehele periode. In het economisch domein is weliswaar een soortgelijke trend waarneembaar, maar sedert het midden van de jaren tachtig is de nadruk op vrijheid inzake het economisch handelen tot 2000 niet meer toegenomen: circa 20% van de Nederlanders onderschrijft vanaf 1985 het economisch conservatieve gedachtengoed.

Privatisering

Op het gebied van politieke opvattingen blijkt maar in beperkte mate sprake te zijn geweest van privatisering. De samenhangen tussen sociale kenmerken en politieke opvattingen zijn in de jaren tachtig en negentig nauwelijks veranderd. Ten aanzien van economisch conservatisme is de samenhang met opleiding sterker geworden, hetgeen betekent dat de verschillen in economisch conservatisme

tussen mensen met een verschillend opleidingsniveau groter zijn geworden in plaats van kleiner, wanneer er sprake geweest zou zijn van individualisering (tabel 17). Inzake cultureel conservatisme troffen we privatisering aan in de samenhang met opleiding en geboortecohort: die samenhangen zijn overwegend zwakker geworden (tabel 18). In 2000 manifesteert zich een de-privatisering in die zin dat de samenhang tussen denominatie en cultureel conservatisme duidelijk sterker is geworden.

Kortom: gedeeltelijke privatisering inzake het economisch conservatisme (bij opleiding), gedeeltelijke privatisering inzake het cultureel conservatisme (bij geboortecohort en opleiding), en de-privatisering in de zin van een sterker wordende samenhang tussen denominatie en cultureel conservatisme.

Fragmentering

De reeds zwakke samenhang tussen het economisch en cultureel conservatisme die in 1979 nog aanwezig was, is steeds zwakker geworden en zowel in 1995 als in 2000 praktisch helemaal verdwenen: er is geen overall conservatisme-ideologie te herkennen (tabel 6). In zijn samenstellende delen laat zowel het economisch als het cultureel conservatisme zien dat de interne samenhang in de loop der jaren duidelijk is verminderd.

Resumé

Wanneer we de longitudinale ontwikkelingen inzake politieke opvattingen onder de loep nemen vanuit het perspectief van de individualiseringstheoretici, die stellen dat de samenleving als geheel zich ontwikkelt in de richting van een toemende nadruk op individuele vrijheid, dan constateren we het volgende:

- Inzake *de-institutionalisering* kan gesteld worden dat na een kleine leegloop in het begin van de jaren tachtig van politieke partijen respectievelijk van vakbonden er sedertdien een min of meer gelijkblijvend ledenbestand is gebleven, zij het op een laag percentage. In dit opzicht is er dus nauwelijks sprake van een de-institutionaliseringproces in de laatste 25 jaar. Bovendien valt er een explosieve groei waar te nemen van nieuwe maatschappelijke organisatie en verenigingen. De 'civil society' bloeit.
- Met betrekking tot *de-traditionalisering* of culturele individualisering op dit

terrein is te zien dat er in de jaren tachtig sprake is geweest van een toename van economisch conservatieve opvattingen, met name het afwijzen dat de overheid actief zou moeten ingrijpen in sociaal-economische processen, een weerstand tegen het zich harder opstellen van de vakbonden en het afwijzen van inkomensnivellering. In de jaren negentig heeft deze trend zich niet doorgezet. Steeds minder mensen houden er traditionele normen op na en steeds meer mensen verkiezen om zelf uit te maken of de burgerlijke vrijheden ingeperkt zouden moeten worden, of en in welke omstandigheden ingrijpen in kwesties van leven en dood te rechtvaardigen is, en of en in hoeverre de traditionele man-vrouwtaakverdeling nog gewenst is. De sterk afnemende trend in cultureel conservatisme over de gehele periode vormt een duidelijke ondersteuning van de individualiseringstheorie, namelijk dat er sprake is van culturele individualisering of de-traditionalisering. De trend in economisch conservatisme laat zo'n conclusie niet toe.

- Ten aanzien van *privatisering* inzake politieke opvattingen blijkt dat de samenhang tussen opleiding respectievelijk geboortecohort en cultureel conservatisme door de tijd heen inderdaad is afgenomen; dat zijn duidelijke aanwijzingen voor privatisering. Voor economisch conservatisme zijn er, met uitzondering van opleiding, in de laatste 25 jaar geen verdere tekenen van privatisering te vinden.
- Ten slotte zij opgemerkt dat cultureel conservatisme onafhankelijk blijkt te zijn van economisch conservatisme. De zwakke samenhang tussen beide componenten, die er in het begin van de jaren tachtig nog was, is verdwenen. In die zin is er sprake van *fragmentering* binnen de conservatieve opvattingen. Ook binnen zowel het economisch als het cultureel conservatisme is de onderlinge samenhang van de samenstellende delen in 2000 zwakker geworden.

Godsdienstige individualisering

De veranderingen die zich de afgelopen decennia hebben voltrokken op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing worden meestal beschreven als een proces van secularisering. Secularisering wordt door Dobbelaere (1978: 597) omschreven als een proces waarbij de referentie aan het bovennatuurlijke, het sacrale en een 'andere' realiteit verloren gaat. Ook Dekker (1993: 107) legt de nadruk op het ver-

minderen van de betrokkenheid op een andere, beslissende werkelijkheid. In het proces van secularisering worden meestal drie dimensies onderscheiden (Dobbelaere 1981, Laeyendecker 1989, Dekker 1993). Dat is ten eerste *de vermindering van godsdienstigheid* in de zin van daling van het lidmaatschap van een kerkgenootschap, vermindering van kerkelijke participatie en de afzwakking van het christelijk geloof. Ten tweede betekent secularisering *de beperking van de reikwijdte* van godsdienst, dat wil zeggen de vermindering van de invloed van godsdienstige instituties op het maatschappelijk leven. Op de derde plaats betekent secularisering dat de diverse kerken de inhoud van *het geloof in toenemende mate aanpassen* aan de ontwikkelingen van de moderne samenleving. Dekker (1989: 38) spreekt in dit verband van een toenemende horizontalisering van het geloof en het verloren gaan van transcendentie-ervaring.

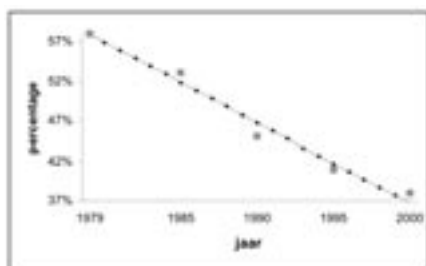
In het voetspoor van vele auteurs beschouw ik secularisering als een uitingsvorm van individualisering op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing (SCP 1994, Hak 1995, Gabriel 1996, Luckmann 1996b, Oevermann 1996, Pollack 1996). In de moderne samenleving wordt de traditionele kerkelijke godsdienstigheid steeds meer vervangen door een veelheid van binnenwereldlijke levensbeschouwelijke oriëntaties (Luckmann 1996b: 27-28). Deels wordt de afname van traditionele kerkelijke religiositeit vervangen door de opkomst van alternatieve vormen van levensbeschouwing, maar aan deze tendens kan geen massaal karakter worden toegekend (Gabriel 1996, Pollack 1996, Becker, De Hart & Mens 1997, Te Grotenhuis & Scheepers 2001).

Op welke wijze manifesteren de zojuist onderscheiden dimensies van individualisering zich op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing en in hoeverre hebben zich in Nederland in de laatste kwarteeuw feitelijk processen van godsdienstige individualisering voorgedaan?

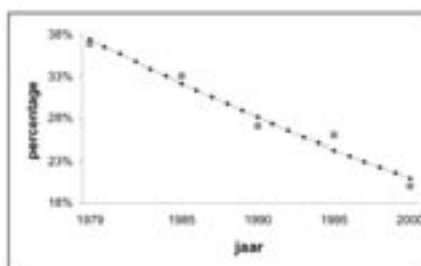
De-institutionalisering

Van individualisering op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing is op de eerste plaats sprake als mensen zich gaan losmaken uit traditionele kerkelijke verbanden. Er is dan sprake van godsdienstige de-institutionalisering. Vermindering van kerkelijke participatie en kerkverlating zijn vormen van het zich losmaken van

traditionele sociale bindingen op godsdienstig gebied. Het verschijnsel kerkverlating is een indicatie van de verminderde bindingskracht van kerkelijke instituties. Het proces van kerkverlating is in diverse studies uitvoerig beschreven (Van Hemert 1979, Peters & Schreuder 1987, Peters 1990, Becker & Vink 1994, Need & De Graaf 1994, 1996, Dekker, De Hart & Peters 1997, Te Grotenhuis, Peters & Scheepers 1998, Te Grotenhuis 1999, Bernts & Scheepers 2003). Onze onderzoeksgegevens over de afname van het kerklidmaatschap spreken duidelijke taal (figuur 9, tabel 19). Het percentage kerkleden is afgenomen met 20 procentpunten, van 58% in 1979 tot 38% in 2000. We constateren een gelijkmatig doorlopende afname van het aantal kerkleden.

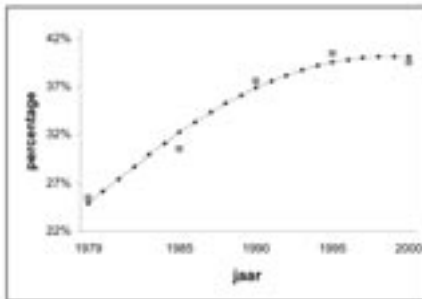
Figuur 9:
Verandering in kerklidmaatschap

Figuur 10:
Verandering in maandelijks kerkbezoek

Godsdienstige individualisering heeft zich in de afgelopen kwarteeuw ook voorgedaan in de vorm van afnemend kerkbezoek (Te Grotenhuis, De Graaf & Peters 1997). Als we kijken naar de totale Nederlandse bevolking³ dan zien we dat het wekelijks kerkbezoek met 13 procentpunten is afgenomen, van 26% in 1979 naar 13% in 2000 (tabel 20). Tegelijkertijd is het percentage Nederlanders dat (praktisch) nooit naar de kerk zegt te gaan, in ongeveer dezelfde mate toegenomen van 39% in 1979 naar 51% in 2000. Figuur 10 illustreert het afnemend maandelijks kerkbezoek. Ten slotte kan gesteld worden dat de bindingskracht van de kerkelijke instituties duidelijk is afgenomen in de laatste 25 jaar. Het percentage kerkverlaters dat zich heeft losgemaakt van het godsdienstig milieu van herkomst is toegenomen

Figuur 11:

Verandering in kerkverlating

men van 25% in 1979 en 30% in 1985 tot 37% in 1990 en sedertdien stabiel in 1995 (40%) en 2000 op 39% (figuur 11, tabel 21).

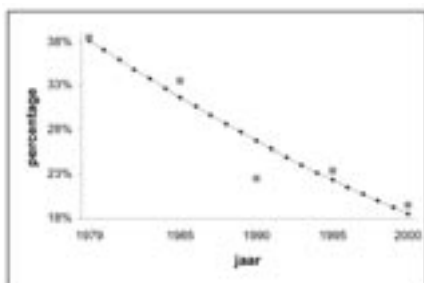
De-traditionalisering

Op de tweede plaats kan er op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing sprake zijn van culturele individualisering, dat wil zeggen van verandering van dominante waarden en opvattingen. Het gaat dan om de-traditionalisering van godsdienstige overtuigingen en opvattingen. Concreet manifesteert godsdienstige de-traditionalisering zich in de vorm van afname van het traditionele christelijk geloof en de toename van binnenwereldlijke levensbeschouwing. Daarbij gaat het dan om een afname van het traditionele Godsgeloof, van de overtuiging dat er een hogere macht bestaat en van het geloof in een leven na de dood, alsmede om de toename van een binnenwereldlijke interpretatie van de zin van het leven, dat wil zeggen dat mensen steeds vaker zelf zin en betekenis geven aan hun leven. Naast en vaak in plaats van het traditionele, op transcendentie gebaseerde geloof wordt voor steeds meer mensen een zelfgekozen en zelfgeconstrueerde binnenwereldlijke levensbeschouwing het belangrijkste model van zingeving.

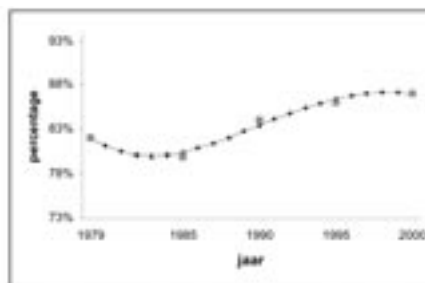
Hebben Nederlanders het geloof in transcendentie gecombineerd met, dan wel ingeruild voor, een binnenwereldlijke levensbeschouwing? Deze relatie kan vier vormen aannemen. Ten eerste is het mogelijk dat men het geloof in een persoonlijke God of een hogere macht onderschrijft en tegelijk de binnenwereldlijke levensbeschouwing afwijst. In dat geval zullen we spreken van *theïsme*. Ten tweede

kunnen mensen zowel de binnenwereldlijke levensbeschouwing als het christelijk geloof in transcendentie onderschrijven. We duiden dit, in navolging van Van der Ven (1993) aan met *religieus immanentisme*. Ten derde is het mogelijk dat het geloof in een persoonlijke God of een hogere macht verloren is gegaan maar dat men wél de binnenwereldlijke levensbeschouwing onderschrijft. We spreken dan van *puur immanentisme* waarbij elke verwijzing naar transcendentie verdwenen is. Godsdienstige individualisering in de zin van de-traditionalisering uit zich in de afnemende aanhang van de traditioneel-christelijke levensbeschouwing. De schaal ter meting van het traditioneel-christelijk geloof geeft aan dat men gelooft in een God die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt en dat men de zin van het leven, het lijden, de dood en het probleem van goed en kwaad in de wereld beargumenteert en interpreteert vanuit dat geloof in God.

Het percentage Nederlanders dat het traditionele christelijk geloof expliciet onderschrijft is sterk afgenomen van 38% in 1979 tot 19% in 2000 (figuur 12, tabel 22). In tabel 22 zijn drie elementen van dit christelijk geloof weergegeven. Dat zijn achtereenvolgens het geloof in een persoonlijke God, in een hogere macht en in een leven na de dood. Het geloof in een persoonlijke God en in een hogere macht laten globaal dezelfde ontwikkeling zien als het christelijk geloof in het algemeen, namelijk een sterke afname in de jaren tachtig en een stabilisering in de eerste helft van de jaren negentig gevolgd door een verdere afname in de jaren daarna tot 2000. Geloofde in 1979 nog een meerderheid der Nederlanders in een persoon-

Figuur 12:
Verandering in traditioneel christelijk geloof

Figuur 13:
Verandering in binnenwereldlijke levensbeschouwing

lijke God en/of in een hogere macht, vanaf 1990 vormen deze 'gelovigen' een duidelijke minderheid. Daarentegen is het percentage Nederlanders dat gelooft in een leven na de dood tot midden jaren negentig ongeveer gelijk gebleven en bedroeg dit iets minder dan de helft; anno 2000 daalt ook dit 'geloven' tot 40%.

Het percentage Nederlanders dat een binnenwereldlijke interpretatie van het leven onderschrijft is in de tweede helft van de jaren tachtig tot 2000 gestaag toegenomen van 80% in 1985 tot 87% in 2000 (figuur 13). Conform Dekkers hypothese over de horizontalisering van het geloof constateren we inderdaad een sterke toename van het puur immanentisme. Was deze levensbeschouwelijke oriëntatie reeds kenmerkend in de jaren tachtig voor iets meer dan de helft van de Nederlanders, in de jaren negentig lag het percentage op 70% en in 2000 bedroeg het 73% (tabel 23). Religieus immanentisme en theïsme zijn in Nederland met respectievelijk 13% en 6% minderheidsverschijnselen. De vierde vorm betreft het gelijktijdig afwijzen van zowel het christelijk geloof als van de binnenwereldlijke levensbeschouwing is kenmerkend voor een kleine groep van Nederlanders (8%).

Privatisering

Op de derde plaats kan individualisering op het gebied van godsdienst en levensbeschouwing zich manifesteren als godsdienstige privatisering.

Een eerste vorm van godsdienstige privatisering is het verminderen van de samenhang tussen christelijk geloof en sociale kenmerken van mensen. Opleiding en het behoren tot een bepaalde sociale klasse of geboortecohort zouden steeds minder bepalend zijn voor de mate waarin mensen het christelijk geloof onderschrijven (Pollack 1996: 63). Reeds in 1979 bleken de verbanden tussen alle sociale kenmerken en het christelijk geloof relatief zwak (tabel 24). Het is niet uitgesloten dat in de voorgaande jaren zestig dit proces van individualisering zich heeft voorgedaan, maar daaromtrent beschikken we op dit moment niet over vergelijkbare empirische gegevens. Van een verdergaande privatisering sedertdien kan dan ook bijna geen sprake meer zijn. Van de sociale kenmerken die verband houden met christelijk geloof zijn geboortecohort en opleiding nog het sterkst. Voor deze beide kenmerken is sedert 1979 een verdere daling van de samenhang waarneembaar tot 1995 en derhalve een lichte tendens tot verdere privatisering. Voor geboortecohort neemt de samenhang in 2000 sterk toe, hetgeen wijst op de-privatisering.

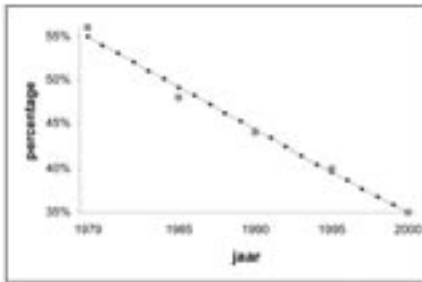
Een andere vorm van godsdienstige privatisering zou zijn het langzaam verdwijnen en vervagen van de confessionele culturen van katholieken en protestanten. We constateren dat de samenhang tussen de denominatie enerzijds en kerkelijke betrokkenheid, christelijk geloof en normatief belang van het geloof in ieder van de jaren hetzelfde is gebleven (tabel 25). Van een verzwakking van de partiële associaties is geen sprake, zodat in dit opzicht niet van privatisering kan worden gesproken. De derde vorm van godsdienstige privatisering is de verminderde samenhang tussen kerklidmaatschap enerzijds en christelijk geloof anderzijds (tabel 26). Privatisering zou impliceren dat voor onkerkelijken en kerkleden de kans even groot is dat zij het traditionele christelijk geloof onderschrijven. We hebben vier groepen onderscheiden. Naast ongelovige onkerkelijken en gelovige kerkleden komen nog voor de ongelovige kerkleden (ongeloof binnen de kerk) en de gelovige onkerkelijken (geloof buiten de kerk). We constateren dat in de laatste 25 jaar het percentage ongelovige onkerkelijken is toegenomen en het percentage gelovige kerkleden zeer duidelijk is afgenomen. Opmerkelijk is voorts dat christelijk geloven buiten de kerk een in Nederland nauwelijks voorkomend verschijnsel is (het is een in de tijd relatief constant laag percentage van ca. 3%). De idee van geloven buiten de kerken is qua omvang derhalve laag, maar de constantie ervan wijst erop dat geloven zonder instituties mogelijk is. Kerkverlating, zo blijkt, gaat dus als regel samen met het verdwijnen van de christelijke geloofstraditie. Daarentegen komt uit de empirische gegevens naar voren de relatieve toename van ongelof binnen de kerken. Terwijl tot 1985 een duidelijke meerderheid van de kerkleden expliciet het traditionele christelijk geloof onderschreef, is sindsdien in dit opzicht het percentage ongelovige kerkleden zelfs groter dan het percentage gelovige kerkleden. Niettemin komt ook hier naar voren dat de trend van geloofsvermindering sinds 1990 minder sterk is: de toename van ongelovige onkerkelijken is vanaf die tijd veel geringer en het percentage gelovige kerkleden is in het laatste decennium nagenoeg gelijk gebleven.

Fragmentering

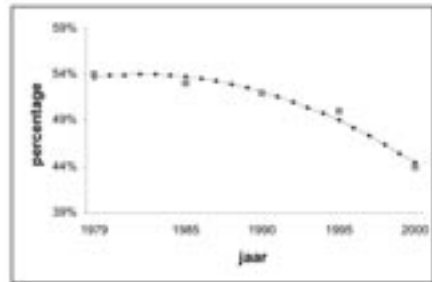
Godsdienstige individualisering in de zin van fragmentering heeft zich in de loop van de jaren tachtig en negentig niet of nauwelijks voorgedaan (tabel 27). Immers er blijft een even sterk positief verband bestaan tussen kerkelijke betrokkenheid

en traditioneel christelijk geloof: van het uit elkaar groeien van christelijke overtuigingen en verbondenheid met een kerkelijke institutie is geen sprake. Wel kan een proces van de-fragmentering geconstateerd worden in zoverre de christelijke en binnenwereldlijke levensbeschouwing sedert 1985 in een ietwat sterkere concurrentieverhouding zijn komen te staan. Ten slotte zij opgemerkt dat de mate waarin men zich herkent in het christelijk geloof zeer sterk samenhangt met de mate waarin men ervaart dat dit geloof consequenties heeft voor het leven van alledag: een 'sterk' geloof gaat samen met een 'levend' geloof.

Godsdienstige individualisering in de zin van fragmentering van godsdienstigheid

Figuur 14:
Verandering in normatief belang van het geloof
(voor kerkelijken)

Figuur 15:
Verandering in normatief belang van de levens-
beschouwing (voor onkerkelijken)

betekent ook dat de samenhang tussen godsdienstige en niet-godsdienstige opvattingen (i.c. waardenoriëntaties en politieke opvattingen) afneemt. Dit betekent dat de maatschappelijke invloed en reikwijdte van de godsdienst vermindert. Hierop zullen we verderop terugkomen.

Van godsdienstige individualisering in de zin van subjectieve fragmentering is sprake wanneer het door mensen zelf ervaren normatieve belang van godsdienst voor de inrichting van het dagelijkse leven is afgenomen. Concreet wordt hiermee bedoeld in hoeverre men vindt dat geloof of levensbeschouwing van invloed zijn op het leven van alledag en een belangrijke rol speelt bij het nemen van allerlei beslissingen. Het blijkt dat kerkleden hun geloofsovertuiging steeds minder

belangrijk zijn gaan vinden voor het leven van alledag. Het percentage kerkleden dat een groot normatief belang hecht aan het geloof, is lineair afgenomen van 56% in 1979 tot 35% in 2000 (figuur 14). We kunnen hier spreken van subjectieve fragmentering van godsdienstigheid, omdat het geloof door kerkleden steeds minder als een 'levend' geloof wordt ervaren dat consequenties heeft voor het leven van alledag. Bij de onkerkelijken daarentegen zien we dat het normatieve belang dat men hecht aan zijn levensbeschouwing tot 1990 in geringe mate is afgenomen maar sedertdien sterker gedaald is van 50% in 1995 tot 44% in 2000 (figuur 15, tabel 28).

Resumé

Concluderend zien we inzake processen van godsdienstige individualisering in de laatste kwarteeuw het volgende:

- Wat betreft de godsdienstige de-institutionalisering kan worden geconcludeerd dat de kerkelijke betrokkenheid in die periode verder is afgenomen. Anno 2000 is kerklidmaatschap nog slechts een minderheidsverschijnsel binnen de Nederlandse bevolking. Ook de frequentie van kerkbezoek is sterk afgenomen: in 2000 bezoekt de helft (51%) van de Nederlanders zelden of nooit een kerkdienst.
- Ook bij de kerkleden is de frequentie van kerkbezoek verder gedaald. Anno 2000 bezoekt nog altijd de helft van de kerkleden regelmatig, dat wil zeggen minstens eenmaal per maand, een kerkdienst. Dit neemt niet weg, dat de bindingskracht van de kerkelijke instituties – gezien het toenemend aantal kerkverlaters – duidelijk is afgenomen.
- Wat betreft godsdienstige individualisering in de zin van de-traditionalisering van godsdienstige overtuigingen en opvattingen concluderen we dat het percentage Nederlanders dat het traditionele christelijk geloof expliciet onderschrijft in de laatste kwarteeuw verder is afgenomen. Dit lijkt zich in het laatste decennium te stabiliseren op een niveau van ruim eenvijfde van de Nederlandse bevolking. Minder dan de helft van de Nederlandse bevolking (40%) gelooft in een leven na de dood, hoewel de interpretatie daarvan niet altijd expliciet christelijk is. Verder heeft zich in de beschreven periode een proces van horizontalisering van het geloof voorgedaan. Het percentage Nederlanders met een puur binnenwereldlijke levensbeschouwing, waarbij het geloof in een persoonlijke God of een hogere macht geen rol meer speelt, is sterk toegenomen. Deze

exclusief binnenwereldlijke levensbeschouwing is anno 2000 kenmerkend voor bijna driekwart van de Nederlandse bevolking.

- Processen van godsdienstige *privatisering* hebben zich slechts in geringe mate voorgedaan. Weliswaar is de samenhang tussen christelijk geloof en sociale kenmerken, vooral opleiding en geboortjaar, enigszins afgenomen, maar op alle andere onderzochte sociale kenmerken is op geen enkele wijze enige vorm van godsdienstige privatisering waarneembaar. Wellicht was de zeer zwakke samenhang tussen geloven en sociale kenmerken het gevolg van een privatiseringsproces in de jaren zestig, maar daaromtrent beschik ik niet over vergelijkbare empirische gegevens. Opmerkelijk is dat het zogenaamde 'geloof buiten de kerken' nauwelijks voorkomt, terwijl 'ongeloof binnen de kerken en onder de kerkleden' sterk is toegenomen.
- Ten slotte is gebleken dat er in Nederland in de laatste kwarteeuw duidelijk sprake is geweest van een gestaag proces van subjectieve *fragmentering* van het christelijk geloof. Voor bijna tweederde van de kerkleden speelt het geloof anno 2000 nauwelijks nog een rol bij de inrichting van hun dagelijks leven. Van objectieve fragmentering is niet of nauwelijks sprake: de onderlinge samenhangen tussen de diverse opvattingen op het godsdienstig levensterrein zijn in de loop der jaren niet zwakker geworden.

Al met al is de algemene trend bij de totale Nederlandse bevolking sedert 1979 er een van verdergaande godsdienstige individualisering in de vorm van de-institutionalisering, de-traditionalisering en fragmentering. De trend is het zwakst als het gaat over de privatisering van godsdienst en levensbeschouwing.

Nogmaals fragmentering als vorm van individualisering

In het voorgaande ben ik ingegaan op de fragmentering binnen de drie domeinen van waardenoriëntaties, politieke opvattingen en godsdienstige overtuigingen. In het volgende zal ik in het kort nagaan in hoeverre de samenhangen tussen deze drie soorten culturele opvattingen in de loop der tijd zwakker zijn geworden.

Individualisering zou immers moeten blijken uit een steeds minder samenclusteren van deze verschillende opvattingen tot herkenbare patronen.

De gegevens over een mogelijke *fragmentering* van godsdienstige opvattingen in relatie met waardenoriëntaties en politieke opvattingen staan in tabel 29.

Hieruit blijkt dat godsdienstige fragmentering heeft plaatsgevonden in zoverre de samenhangen van christelijk geloof met economisch conservatisme, economische burgerlijkheid en maatschappijkritiek, die al in 1979 relatief zwak waren, sedert 1995 praktisch helemaal verdwenen zijn. Daarentegen vormen familiale burgerlijkheid, cultureel conservatisme en afwijzing van hedonisme samen met godsdienstigheid ook in 2000 nog altijd een herkenbaar cluster van samenhangende opvattingen.

Ook fragmentering van waardenoriëntaties in relatie met politieke opvattingen is aanwijsbaar (tabel 30). De meeste samenhangen tussen waardenoriëntaties en politieke opvattingen zijn in de laatste kwarteeuw zwakker geworden.

Uitzondering hierop betreft de relatief sterke samenhang tussen familiale burgerlijkheid en cultureel conservatisme die in 2000 nog altijd duidelijk aanwezig is, hoewel deze samenhang minder sterk is geworden in de loop van de laatste kwarteeuw. Ten slotte valt op te merken dat de opvallend sterke negatieve samenhang tussen economisch conservatisme en de maatschappijkritische waardenoriëntatie - in strijd met de hypothese - in de loop van de laatste kwarteeuw niet is afgezwakt.

We sluiten af

In deze studie heb ik verschillende betekenissen van het verschijnsel individualisering onderscheiden en deze getoetst met behulp van longitudinale onderzoeksgegevens. Daarbij ben ik ingegaan op de terreinen waardenoriëntaties, politieke opvattingen, godsdienst en levensbeschouwing.

Wanneer we de ontwikkelingen in de laatste 25 jaar van de vorige eeuw aan de hand van de vijf meetmomenten samenvatten dan kunnen we niet stellen dat in Nederland inmiddels een *radicale* transformatie heeft plaatsgevonden van een traditionele naar een post-traditionele samenleving. Eerder is sprake van een langzaam en geleidelijk proces.

Het meest radicaal is nog het proces van *de-institutionalisering* geweest, waardoor onder meer kerkelijke godsdienstigheid sinds de jaren tachtig een minderheidsverschijnsel is geworden. Niettemin blijven de kerken veruit de grootste vrijwillige maatschappelijke organisatie in ons land (SCP, 1998: 758) en is er sprake van een explosieve groei van nieuwe maatschappelijke organisaties en verenigingen. De processen van *de-traditionalisering* zijn in de laatste 25 jaar minder ingrijpend

geweest. Op alle drie levensgebieden – waardenoriëntaties, politieke opvattingen en godsdienst – hebben traditionele opvattingen niettemin aan populariteit ingeboet. Samen met de afname van de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie en een gelijktijdige toename van de hedonistische waardenoriëntatie hebben we een afname van het traditionele christelijk geloof geconstateerd, welke ontwikkelingen – op het gebied van de politieke opvattingen – werden gecompleteerd met een duidelijke vermindering van de populariteit van het cultureel conservatisme. De andere door ons onderscheiden aspecten van individualisering hebben zich veel minder duidelijk voorgedaan: *privatisering* heeft zich slechts in geringe mate voorgedaan.

Iets sterker zijn de processen van *fragmentering*. Letten we met betrekking tot de fragmentering op de onderlinge samenhang van de waardenoriëntaties en de politieke en godsdienstige opvattingen, dan valt met name op te merken dat de samenhang van godsdienstigheid met sociaal-economische opvattingen praktisch helemaal verdwenen is, maar dat het traditionele christelijk geloof – samen met cultureel conservatisme, familiale burgerlijkheid en afwijzing van hedonisme – anno 2000 nog altijd een sterk samenhangend geheel van traditionele normen vormt.

Van *heterogenisering* in de zin dat er een toename is te constateren van de verschillen in opvattingen tussen individuen, is geen sprake.

Kortom: van een radicale transformatie van een traditionele in een post-traditionele samenleving is aan het begin van de 21e eeuw in Nederland geen sprake: individualisering is een zich zeer langzaam en geleidelijk voltrekkend proces met verschillende snelheden op de diverse levensterreinen. Mensen maken daarbinnen in toenemende mate zelfstandig hun keuze uit vele mogelijkheden, creëren en sluiten zich aan in nieuwe netwerken en geven aldus hun leven naar eigen voorkeur vorm. Dat alles gebeurt anno 2000 in de context van een nog altijd bloeiend en zelfs groeiend maatschappelijk middenveld.

*Mijnheer de Rector Magnificus,
zeer gewaardeerde toehoorders,*

Op het einde van mijn loopbaan in de mathematische sociologie en de methodenleer spreek ik mijn grote dank en waardering uit aan allen, die hebben bijgedragen aan mijn wetenschappelijke en professionele ervaring.

- Hooggeachte leden van het Stichtingsbestuur en het College van Bestuur. Ik ben u erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen gedurende de bijna 44 jaar dat ik aan deze universiteit heb mogen leven en werken. Ik dank de universitaire gemeenschap voor de wetenschappelijke ruimte en stimulerende werkomgeving die ik in onderwijs en onderzoek heb mogen benutten.
- Het Bestuur, de directie, de collega's, de medewerkers in de verschillende faculteiten, waarin ik gewerkt heb, dank ik voor de prettige samenwerking die wij ook in de verschillende reorganisatorische fasen van ons bestaan hebben gehad.
- Collega's en medewerkers van de Maatschappijwetenschappen dank ik voor de vele wetenschappelijke, bestuurlijke en persoonlijke contacten. Ik ben altijd geïmponeerd geweest door de inzet, het enthousiasme en de loyaliteit aan de zaak. Ook in minder goede tijden konden we altijd goed overleggen en ik heb daaraan veel arbeidsvreugde ontleend.
- Reeds als student sociologie kreeg ik de gelegenheid te werken aan het curriculum statistiek en methoden en technieken onder leiding van Prof.dr. E. Leemans (†). Die periode heeft een stempel gedrukt op mijn verder denken en heeft mijn interesse gewekt in de mathematische sociologie en later de methodenleer. Mijn opleiders Prof.dr. E. Leemans (†) en Prof.dr. J. Thurlings ben ik diep erkentelijk voor de ernst en de degelijkheid waarmee zij in onze vakgroep de medewerkers het empirisch onderzoek en de theoretische sociologie hebben bijgebracht. Centraal stond bij hen de validiteit, betrouwbaarheid en utiliteit van theoriegericht onderzoek. Bekend uit die tijd zijn de 15 Nijmegen Area Studies, die samen met Theo Guffens (†), Jan van Westerlaak, Piet Dekkers en Otto Janssen zijn verricht.
- Hooggeleerde Albinski. Ik was in de jaren zestig een van uw eerste medewerkers toen u hoogleraar werd. Ik denk nog regelmatig terug aan uw wijze lessen en de manier van begeleiden, die me zeer heeft aangesproken. U hebt mij de volle

ruimte gegeven mijn onderzoek destijds met Theo van der Weegen uit te bouwen in de richting van de mathematische sociologie in het bijzonder op het gebied van de graph-theorie en de sociale netwerkanalyse. Theo, ik hoop dat jij er met evenveel plezier aan terugdenkt als ik.

- Hooggeleerde Schreuder, Peters, Eisinga en Scheepers. Met Schreuder als de inspirator van ons onderzoeksprogramma 'Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland' (SOCON) hebben wij sedert 1979 een jarenlange intensieve samenwerking gehad om de collectieve overtuigingen, waarden en opinies van de Nederlanders vast te leggen en te analyseren. Daar heb ik veel onderzoeksvreugde aan beleefd, waarvoor ik jullie dankbaar ben.
- Hooggeleerde Persoon (†) en Van den Hout. Samen met jullie heb ik vele jaren met plezier gewerkt aan zeer uiteenlopende studies binnen de medische sociologie en de sociale geneeskunde. Het heeft mij duidelijk gemaakt hoe wetenschappelijk interessant het terrein van de gezondheid is voor een sociale wetenschapper.
- Geachte Fiselier. Mijn belangstelling voor het bestuderen van sociale netwerken heb ik samen met jou kunnen verrichten in het 'International Social Survey project' en in een nationaal survey naar 'Primaire relaties en sociale steun'. Daaraan bewaar ik goede herinneringen.
- Hooggeleerde Van der Ven. Je hebt in mij de interesse gewekt voor de empirische theologie. Het was een genoegen met jou samen te werken aan een vijftal omvangrijke dissertatiestudies.

Niet alleen het fundamenteel theorie-gestuurde wetenschappelijk onderzoek in 'The Nijmegen Institute for Cognition and Information' (NICI), 'The Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology' (ICS) en 'The Institute for the Study of Education and Human Development' (ISED) was mij lief, ook het toegepaste onderzoek waarin onze kennis wordt gebruikt in praktijk en beleid heeft volle aandacht getrokken. In het bijzonder wil ik hier vermelden de inspirerende samenwerking met onderzoeksgroepen van het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS), het Katholiek Documentatie Centrum (KDC), het Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut (KASKI), de Provinciale Bestuurscommissie Onderzoek en Ontwikkeling (PBOO), de Nederlandse Maatschappij tot bevordering der

Tandheelkunde (NMT), het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie (KNGF), het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR) en het Nederlands Instituut voor Brandweer en Rampenbestrijding (NIBRA).

- Medewerkers in de sectie en de leerstoelgroep methoden. Onderwijs en onderzoek doen is teamwork. De leerstoel methodenleer heb ik dan ook nimmer gezien als een puur persoonlijke verdienste, maar als een waardering van een grote groep medewerkers. Jullie allemaal dank ik hartelijk voor alle inzet en collegialiteit. 'Ik ben omdat wij zijn' en dank zij jullie ben ik altijd fluitend naar het werk gegaan. Ik heb de methoden zien veranderen van een verzameling eenvoudige en onnauwkeurige methoden naar verfijnde mogelijkheden van waarnemen, meten, analyseren en diagnosticeren met een grote impact zowel op de theorievorming als op het handelen in de praktijk. Vele specialismen in ons vakgebied zijn inmiddels vertegenwoordigd: research designing en cross-culturele methodologie (Verschuren, Scheepers), kwalitatieve methodologie (Wester, Reysoo, Van Selm, Heldens, Marks), meet- en analysemodellen (Eisinga, Lammers, Pelzer, Bergmans, Coenders en Korzilius), systeemdynamica (de groep Vennix), gaming en simulatie (de groep Peters), evaluatie-onderzoek (Verschuren) en niet te vergeten statistiek en sociaal-wetenschappelijke informatiekunde (Biemans, Visscher, Te Grotenhuis, Oomens, Emons en voorheen Stegeman, Limbach, Aerts en Thijssen).
- Geachte Van der Weegen. Veel van de wiskundig-statistische analyses werden mede door jou uitgevoerd. Dank zij je grote vakkennis als wiskundige, als statisticus en als socioloog en je inlevingsvermogen in het leven van de onderzoeker is er tussen de sectie Methoden en de Research Technische Afdeling al bijna 40 jaar sprake van een succesvolle samenwerking. Ik hoop dat jullie binnen de RTOG die faciliteiten en capaciteit krijgen toegewezen die recht doet aan de grote betekenis die jullie afdeling heeft voor het primaire proces van onderwijs en onderzoek. In het tijdperk van de zich ontwikkelende e-science zijn jullie broodnodig.
- In het werk als leerstoelhouder kun je niet zonder secretariële ondersteuning, zonder personele en financiële managementinformatie en kun je niet zonder hulp bij computerproblemen. Ik dank met name Erica, Eva, Els, Cecile, Agnes, Elly, Annie, Petra, Thea, Hetty, Joke, Marlies, Mariëtte, Elly, Monique, Annemiek,

Albert, Jan, Nicolette, Harrie en niet te vergeten Hans van Wijk voor het werk dat jullie voor mij hebben gedaan.

- Promovendi en studenten. U vormt de bloem van de universiteit. Ik ben vaak geënthousiasmeerd door uw initiatieven en energie. Met veel genoegen denk ik terug aan het kleinschalige interactieve onderwijs en het onderzoek dat ik heb mogen begeleiden. U zult deelhebben aan fascinerende ontwikkelingen, zeker ook op het gebied van de e-science. U bezit de toekomst, verwonder u daarover.
- Afzonderlijk wil ik in mijn dank betrekken de pedel van onze universiteit, de heer Bouman, en hem en zijn medewerkers danken voor de stijlvolle en uitmuntende wijze waarop steeds de academische plechtigheden worden voorbereid en verzorgd. Ik heb dat vele malen mogen meemaken en ook mijn promovendi waren vol lof daarover.
- Ik neem afscheid van onze universiteit met gevoelens van grote dankbaarheid, mede omdat mijn taak op toegewijde wijze zal worden vervuld door mijn opvolgers Scheepers, Eisinga, Vennix en Verschuren.
- Tot slot mijn thuisfront, Riet en onze kinderen. Jullie zijn steeds het rustpunt geweest in mijn activiteiten. Jullie hebben het stevige fundament gelegd voor een zo goed mogelijke vervulling van een soms veel te omvattende functie. Ongelooflijk maar waar. Met zo'n thuisfront kan een mens alleen maar gelukkig zijn.
- Geachte Rector en toehoorders, ik beëindig mijn voordracht met de zekerheid dat onze Katholieke Universiteit haar roeping zal blijven volgen en dat het haar goed zal gaan 'in Dei nomine feliciter'.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Bax, E.H. (1988). *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change.* Aldershot: Avebury.
- Beck, U. (1986/1992). *Risk Society, towards a new modernity.* London: Sage Publications.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (1996). Individualization and precarious freedoms: perspective and controversies of subject-orientated sociology. In: P. Heelas, S. Lash and P. Morris (eds), *Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity*, pp. 23-48. Oxford: Blackwell Publishers.
- Becker, J.W., Hart, J. de & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland.* Den Haag: VUGA.
- Becker, J.W. & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991.* Den Haag: VUGA.
- Bernts, T. & Scheepers, P. (2003). Midden in de samenleving? De ontwikkeling van de grote kerkgenootschappen in Nederland. *Sociale Wetenschappen*, 46, 1, 1-18.
- Berger, P. (1996). *Individualisierung, Statusunsicherheit und Erfahrungsvielfalt.* Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Blom, J.C.H. (1996). *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw.* Amsterdam: Balans.
- Dekker, G. (1993). *Godsdienst en samenleving. Inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie.* Kampen: Kok.
- Dekker, P. & Broek, A. van den (1998). *Civil society in comparative perspective. Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe.* *Voluntas*, 8, 1.
- Dekker, P. & Burger, K.A. (2001). Het middenveld in comparatief perspectief. Non-profitsector en 'civil society'. In: W.B.H.J. van de Donk & F. Hendriks (red), *De derde sector, themanummer Bestuurskunde* 10, 1, 16-25.
- Dekker, G. (1989). Secularisatie in de westerse samenleving. In: G. Dekker & K.U. Gäbler (red), *Secularisatie in theologisch perspectief*, pp. 31-48. Kampen: Kok.
- Dekker, G., Hart, J. de & Peters, J. (1997). *God in Nederland 1966-1996.* Amsterdam: Anthos.
- Derks, A. (2000). *Individualisme tussen burgerlijke ideologie en maatschappelijk rendement.* Assen: Van Gorcum.
- DiMaggio, P., Evans, J. & Bryson, B. (1996). Have American's social attitude become more polarized? *American Journal of Sociology* 102, 690-755.
- Dobbelaere, K.M. (1978). Secularisatie. In: L. Rademaker (red), *Sociologische encyclopedie*,

pp. 597-600. Utrecht: Het Spectrum.

- Dobbelaere, K.M. (1981). Secularization. A multi-dimensional concept. *Current Sociology* 29,2.
- Donk, W.B.H.J. van de (2001). De gedragen gemeenschap. Over katholiek maatschappelijk organiseren de ontzuiling voorbij. Den Haag, Sdu.
- Donk, W.B.H.J. van de & Hendriks, F. (2001). Bewegingen op het middenveld. De bestuurskunde van het maatschappelijk besturen. In: W.B.H.J. van de Donk & F. Hendriks (red), *De derde sector. Themanummer Bestuurskunde* 10, 1, 4-13.
- Eisinga, R. (2002). Waarden in beweging. In: K. Verhaar (red), *Waarden en Normen. Sociale Verkenningen* 4, pp. 17-42.
- Eisinga, R., Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (1992). Cultural trends in the Netherlands. Documentation of three national surveys of 1979, 1985 and 1990 on religious and secular attitudes. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R. (e.a.) (1992). Religion in Dutch society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1990. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R. (e.a.) (1999). Religion in Dutch society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1995. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Eisinga, R. (e.a.) (2002). Religion in Dutch society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 2000. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Essen, B.J.M. van & Gelissen, T. (2002). Het Limburgse maatschappelijk middenveld aan het begin van de 21e eeuw. Maastricht: Provinciale Bestuurscommissie Onderzoek en Ontwikkeling.
- Ester, P., Halman, L. & Moor, R. de (1993). *The individualizing society. Value change in Europe and North America*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Felling, A., Peters, J. & Scheepers, P. (2000). Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses. Assen: Van Gorcum.
- Felling, A., Peters, J. & Schreuder, O. (1983). *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland. Een nationaal onderzoek op de drempel van de jaren tachtig*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Felling, A. (e.a.) (1986). Religion in Dutch society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1979. Amsterdam: Steinmetz Archief.
- Felling, A. (e.a.) (1987). Religion in Dutch society. Documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985. Amsterdam: Steinmetz Archief.

- Gabriel, K. (1996). *Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Biographie und Gruppe als Bezugspunkt moderner Religiosität*. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verlagshaus.
- Gadourek, I. (1982). *Social change as redefinition of roles. A study of structural and causal relationships in the Netherlands in the 'Seventies'*. Assen: Van Gorcum.
- Giddens, A. (1991). *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: Mediagroep.
- Grotenhuis, M. te, Graaf, N.D. de & Peters, J. (1997). *Komt religiositeit met de jaren? De invloed van leeftijd, sociale zekerheid en religieuze opvoeding op kerkbezoek en christelijk geloof in West-Europa*. *Mens en Maatschappij*, 72, 210-226.
- Grotenhuis, M. te, Peters, J. & Scheepers, P. (1998). *Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating tussen 1937 en 1995*. *Sociale Wetenschappen*, 41, 13-39.
- Grotenhuis, M. te & Scheepers, P. (2001). *Kerken kenteren in de Keizerstad: de religieuze en levensbeschouwelijke kaart van Nijmegen aan het einde van de twintigste eeuw*. Nijmegen, Raad van Kerken.
- Hak, D. (1995). *Over secularisering, onkerkelijking en individualisering. Enige uitkomsten van recent godsdienstsociologisch onderzoek in Nederland*. *Sociologische Gids*, 42, 124-139.
- Hart, J. de (1995). *Tijdopnamen, een onderzoek naar verschillen en veranderingen in de dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdsbudget gegevens*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hartog, F. (1983). *De derde generatie*. Amsterdam: Elsevier.
- Heitmeyer, W. (Hg) (1997). *Was treibt die Gesellschaft auseinander?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hemert, M. van (1979). *Kerkelijke gezindten. Een analyse op basis van de volkstelling 1971*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Jansweijer, R.M.A. (1987). *Private leefvormen, publieke gevolgen. Naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Laeyendecker, L. (1989). *Secularisatie: een systematische verkenning*. In: A. Houtepen (red), *Secularisatie: noodlot of opdracht*, pp. 91-134. Leiden: Interuniversitair Instituut voor Missiologie en Oecumenica.
- Langeveld, H.M. (1985). *Binding in vrijheid. Een studie naar toekomstige gezinnen*,

- relaties en hulpverlening. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Lau, C. (1988). Gesellschaftliche Individualisierung und Wertwandel. In: H.O. Luthe & H. Meulemann (Hg), Wertwandel - Faktum oder Fiktion? Bestandsaufnahmen und Diagnosen aus kulturosoziologischer Sicht. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
  - Loo, H. van der & Reijen, W. van (1990). Paradoxen van modernisering. Een sociaal-wetenschappelijke benadering. Muiderberg: Coutinho.
  - Luckmann, Th. (1991). The new and old religion. In: P. Bourdieu & J.S. Coleman (eds), Social theory for a changing society, pp.167-182. New York: Westview Press.
  - Luckmann, Th. (1996a). The privatization of religion and morality. In: P. Heelas, S. Lash & P. Morris (eds), Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity, pp. 72-86. Oxford: Blackwell Publishers.
  - Luckmann, Th. (1996b). Privatisierung und Individualisierung. Zur Sozialform der Religion in spätindustriellen Gesellschaften. In: K. Gabriel (Hg), Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Biographie und Gruppe als Bezugspunkt moderner Religiosität, pp. 17-28. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verlagshaus.
  - Middendorp, C.P. (1978). Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship of social class. Den Haag: Mouton.
  - Middendorp, C.P. (1979). Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70. Meppel: Boom.
  - Middendorp, C.P. (1991). Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1979-1985. Assen: Van Gorcum.
  - Need, A. & Graaf, N.D. (1994). 'Losing my Religion': een dynamische benadering. Mens en Maatschappij, 69, 242-263.
  - Need, A. & Graaf, N.D. (1996). 'Losing my Religion': a dynamic analysis of leaving the church in the Netherlands. European Sociological Review, 12, 87-99.
  - Oevermann, U. (1996). Strukturmodell der Religiosität. In: K. Gabriel (Hg), Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Biographie und Gruppe als Bezugspunkt moderner Religiosität, pp. 29-40. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verlagshaus.
  - Peeters, J.B.L.M. (1984). Burgers en modernisering. Historisch-sociologisch onderzoek naar burgerlijke groeperingen in het moderniseringsproces van de Duitse Bond 1810-1870. Deventer: ASC.
  - Peters, J. (1990). Religie in meervoud: de drie grote confessies. In: O. Schreuder & L. van Snippenburg (red), Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor, pp. 42-65. Baarn: Ambo.

- Peters, J. (1993). Individualisering en secularisering in de jaren tachtig. Sociologie als contemporaine geschiedschrijving. Oratie. Nijmegen: ITS.
- Peters, J. & Schreuder, O. (1987). Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen. Nijmegen: ITS.
- Pollack, D. (1996). Individualisierung statt Säkularisierung. Zur Diskussion eines neueren Paradigmas in der Religionssoziologie. In: K. Gabriel (Hg), Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. Biographie und Gruppe als Bezugspunkt moderner Religiosität, pp. 57-58. Gütersloh: Kaiser, Gütersloher Verlagshaus.
- Schnabel, P. (1999). Individualisering en sociale integratie. Nijmegen: SUN.
- Schnell, R. & Kohler, U. (1995). Empirische Untersuchung einer Individualisierungshypothese am Beispiel der Parteipräferenz von 1953-1992. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 47, 634-658.
- Schreuder, O. (1994). Culturele individualisering. In: J.A. van der Ven (red), Individualisering en religie, pp. 37-59. Baarn: Ambo.
- SCP (1986, 1988, 1994, 1996, 1998, 2000). Sociaal en Cultureel Rapport. Den Haag: VUGA.
- Thompson, J.B. (1996). Tradition and self in a mediated world. In: P. Heelas, S. Lash and P. Morris (eds), Detraditionalization. Critical reflections on authority and identity, pp. 89-108. Oxford: Blackwell Publishers.
- Thung, M.A. (1985). Exploring the new religious consciousness: an investigation of religious change by a Dutch Working Group. Amsterdam, Free University Press.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1996). Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ven, J.A. van der (1993). Katholieke kerk en catholicisme in historisch en empirisch perspectief. In: J. Peters & J.A. van der Ven (red), Kerk op de helling. Veranderingen in katholiek Nederland en gevolgen voor de pastoraal, pp. 62-92. Kampen: Kok.
- Witte, H. de (1990). Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen. Leuven: HIVA.
- Wohlrab-Sahr, M. (1997). Individualisierung: Differenzierungsprozess und Zurechnungsmodus. In: U. Beck & P. Sopp (Hg), Individualisierung und Integration. Neue Konfliktlinien und neue Integrationsmodus?, pp.23-36. Opladen: Leske und Budrich.

BIJLAGE 1 SOCIAAL-CULTURELE ONTWIKKELINGEN IN NEDERLAND: HET SOCON-ONDERZOEK

Hieronder staat een gedeelte van de vragen uit het SOCON-onderzoek die gebruikt zijn voor deze studie. Voor meer informatie zij verwezen naar de documentatie (Felling 1986, 1987, Eisinga, 1992, 1999, 2002).

Waardenoriëntaties

Op dit moment vind ik in mijn leven belangrijk:

Burgerlijk-economische waardenoriëntatie (economisme)

- . Vooruitkomen in je leven.
- . Je beroep uitoefenen.
- . Het financieel goed hebben.
- . Maatschappelijke zekerheid.

Maatschappijkritische waardenoriëntatie (egalitarisme/maatschappijkritiek)

- . Meewerken aan het verminderen van bestaande inkomensverschillen.
- . Grotere gelijkheid in de maatschappij bevorderen.
- . Het doorbreken van bestaande machtsverhoudingen.

Burgerlijk-familiale waardenoriëntatie (familialisme)

- . Getrouwd zijn.
- . Kinderen hebben en opvoeden.
- . Leven voor je gezin.

Hedonistische waardenoriëntatie (hedonisme)

- . Van het leven genieten.
- . Plezier maken.
- . Nieuwe dingen beleven.

Politieke domein

Lidmaatschappen

- . Bent u lid van een politieke partij?
- . Bent u lid van een vakbond of beroepsorganisatie?

Economisch conservatisme

Weerstand tegen nivellering van inkomen en status

- . Wenst u dat de verschillen tussen hoge en lage inkomens groter of kleiner worden, of wenst u dat ze gelijk blijven?
- . Arbeiders moeten nog steeds strijden voor een gelijkwaardige positie in de maatschappij.
- . De standsverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu.

Oppositie tegen overheidsingrijpen

- . Bent u ervoor of ertegen dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om bijvoorbeeld de verschillen in inkomens te verkleinen?

Oppositie tegen sterker vakbondsoptreden

- . De vakbonden moeten een veel hardere politiek voeren willen zij de belangen van de werknemers kunnen behartigen.
- . De vakbonden moeten hun leden adviseren op bepaalde partijen te stemmen die de belangen van de werknemers het best behartigen.

Cultureel conservatisme

Inperking van burgerlijke vrijheden

Vindt u dat iedereen vrij moet zijn om ....?

- . In het openbaar te zeggen wat men wil.
- . In het openbaar te schrijven wat men wil.
- . Voor of tegen iets demonstreren.
- . Openlijk kritiek te leveren op het Koningshuis.
- . Militaire dienst weigeren.
- . Gebouwen te bezetten (bijv. scholen, bedrijven of universiteiten) om gerechtvaardigde eisen kracht bij te zetten.

Afwijzing van het recht op interventie in leven en dood

- . Een echtpaar wil bewust geen kinderen, terwijl er medisch geen enkel bezwaar is. Kunt u een dergelijk standpunt billijken of vindt u dat onaanvaardbaar?
- . Moet het volgens u mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus (dat is: het opzettelijk onderbreken van de zwangerschap) kan laten uitvoeren als zij dat wenst?
- . Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een spuitje. Moet hij dat volgens u doen of moet hij dat volgens u niet doen?
- . Zijn er volgens u omstandigheden waaronder abortus moet worden toegestaan?
- . Vindt u dat mensen het recht moeten hebben om zichzelf te doden als ze dat willen, of vindt u dat dit verhinderd moet worden?

Traditionele visie op de rol van de vrouw

- . Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man.
- . Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.
- . Jongens kun je nu eenmaal in het algemeen vrijer opvoeden dan meisjes.
- . Het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.

Godsdienst en levensbeschouwing

Kerkelijke betrokkenheid

- . Zijn/waren uw ouders lid van een christelijke kerk of geloofsgemeenschap?
- . Beschouwt u zichzelf als lid van een christelijke kerk of geloofsgemeenschap?
Zo ja, a) Hebt u een speciale taak of functie binnen deze kerk?
b) Bent u actief lid van groepen of verenigingen in kerkelijk verband?
Zo neen, Beschouwde u zichzelf vroeger als lid van een christelijke kerk of geloofsgemeenschap?
- . Bezoekt u wel eens diensten van een kerk of geloofsgemeenschap?
- . Volgt u wel eens diensten van een kerk of geloofsgemeenschap op de radio of tv?

Hieruit is een schaal kerkelijke betrokkenheid geconstrueerd resulterend in tweede generatie onkerkelijken, eerste generatie onkerkelijken, voormalig kerklid, marginaal kerklid, modaal kerklid, kern-kerklid.

Traditioneel christelijk Godsgeloof

- . Er bestaat een God, die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt.
- . Er is een God, die God voor ons wil zijn.
- . Het leven heeft voor mij alleen maar betekenis omdat er een God bestaat.
- . Het leven heeft zin, omdat er na de dood nog iets komt.
- . Pas als je gelooft in God heeft de dood betekenis.
- . De dood is de doorgang naar een ander leven.
- . Je kunt tijdens een ziekte veel pijn verdragen als je gelooft in God.
- . Leed en lijden krijgen voor mij pas betekenis als je gelooft in God.

Binnenwereldlijke levensbeschouwing

- . Het leven heeft alleen zin als je die er zelf aan geeft.
- . Voor mij is de zin van het leven, dat je er het beste van probeert te maken.

Normatief belang van godsdienst (voor kerkelijken) en levensbeschouwing (voor onkerkelijken)

- . Mijn geloofsovertuiging/levensbeschouwing heeft veel invloed in mijn leven van alledag.
- . Mijn geloofsovertuiging/levensbeschouwing heeft veel invloed op mijn politieke opvattingen.
- . Als ik belangrijke beslissingen moet nemen, speelt mijn geloofsovertuiging/levensbeschouwing daarbij een grote rol.
- . Als ik geen geloofsovertuiging/levensbeschouwing had, zou mijn leven er heel anders uitzien.
- . Geloof/levensbeschouwing is iets dat me erg veel interesseert.

BIJLAGE 2 TABELLEN

Tabel 1 Vier waardenoriëntaties, per jaar (percentages en gemiddelden)

	1979	1985	1990	1995	2000
Economisch-burgerlijke waardenoriëntatie (EBW):					
sterk	53	57	59	63	60
midden/zwak	47	43	41	37	40
gemiddelde (schaal 1-5)	3,58	3,65	3,69	3,73	3,71
Maatschappijkritische waardenoriëntatie (MKW):					
sterk	36	39	34	40	39
midden/zwak	64	61	66	60	61
gemiddelde (schaal 1-5)	3,22	3,26	3,16	3,33	3,31
Familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie (FBW):					
sterk	62	54	55	54	54
midden/zwak	38	46	45	46	46
gemiddelde (schaal 1-5)	3,71	3,50	3,48	3,50	3,53
Hedonistische waardenoriëntatie (HW):					
sterk	56	61	65	70	73
midden/zwak	44	39	35	30	27
gemiddelde (schaal 1-5)	3,59	3,70	3,81	3,88	3,97
Hiërarchie der waardenoriëntaties	FBW	HW	HW	HW	HW
	HW	EBW	EBW	EBW	EBW
	EBW	FBW	FBW	FBW	FBW
	MKW	MKW	MKW	MKW	MKW

Tabel 2 *Gecontroleerde samenhangen (partiële Cramer's V) tussen de economisch-burgerlijke waardenoriëntatie en een aantal sociale kenmerken, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van economisme met:					
denominatie	,09	,09	,09	,10	,11
geboortecohort	,09	,12	,15	,14	,16
opleiding	,22	,14	,15	,15	,16
sociale klasse	,18	,13	,13	,12	,16
burgerlijke staat	,09	,04	,04	,08	,03
wel of geen kinderen	,06	,04	,06	,01	,07
geslacht	,02	,04	,06	,01	,05
urbanisatiegraad	,04	,04	,04	,06	,09

Tabel 3 *Gecontroleerde samenhangen (partiële Cramer's V) tussen de familiaal-burgerlijke waardenoriëntatie en een aantal sociale kenmerken, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van familialisme met:					
denominatie	,15	,16	,13	,12	,10
geboortecohort	,12	,12	,13	,11	,16
opleiding	,17	,12	,11	,09	,09
sociale klasse	,09	,05	,12	,09	,08
burgerlijke staat	,15	,25	,30	,32	,31
wel of geen kinderen	,21	,20	,23	,33	,29
geslacht	,06	,03	,09	,05	,01
urbanisatiegraad	,07	,04	,01	,03	,10

Tabel 4 *Gecontroleerde samenhangen (partiële Cramer's V) tussen de hedonistische waardenoriëntatie en een aantal sociale kenmerken, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van hedonisme met:					
denominatie	,10	,15	,17	,14	,21
geboortecohort	,18	,21	,20	,17	,24
opleiding	,09	,06	,06	,05	,12
sociale klasse	,07	,08	,05	,06	,10
burgerlijke staat	,04	,03	,05	,10	,06
wel of geen kinderen	,04	,04	,01	,05	,07
geslacht	,09	,08	,03	,07	,01
urbanisatiegraad	,05	,04	,03	,05	,04

Tabel 5 *Gecontroleerde samenhangen (partiële Cramer's V) tussen de maatschappijkritische waardenoriëntatie en een aantal sociale kenmerken, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van maatschappijkritiek met:					
denominatie	,13	,12	,09	,08	,15
geboortecohort	,10	,09	,09	,10	,15
opleiding	,08	,07	,09	,12	,15
sociale klasse	,13	,12	,12	,10	,10
burgerlijke staat	,04	,06	,07	,04	,01
wel of geen kinderen	,03	,02	,03	,04	,03
geslacht	,02	,09	,10	,10	,16
urbanisatiegraad	,03	,03	,02	,05	,06

Tabel 6 *Samenhangen tussen de waardenoriëntaties onderling en tussen cultureel en economisch conservatisme, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Correlatie van familiale burgerlijkheid met:					
Economische burgerlijkheid	,47	,04	,10	,21	,22
Maatschappijkritiek	-,08	,00	-,02	,19	,24
Hedonisme	,12	,30	,25	,08	,06
Correlatie van economische burgerlijkheid met:					
Maatschappijkritiek	,10	,15	,20	,29	,29
Hedonisme	,31	,27	,32	,39	,44
Correlatie van maatschappijkritiek met :					
Hedonisme	,25	,27	,23	,29	,30
Correlatie van cultureel conservatisme met:					
Economisch conservatisme	,18	,12	,11	,04	,02

Tabel 7 *Lidmaatschap politieke partij per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
lid	17	8	7	6	6
geen lid	83	92	93	94	94

Tabel 8 *Lidmaatschap vakbond per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
lid	32	23	24	26	27
geen lid	68	77	76	74	73

Tabel 9 *Economisch conservatisme per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	85	80	79	80	80
sterke mate	15	20	21	20	20

Tabel 10 *Weerstand tegen nivellering van inkomen en status per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	85	80	79	80	80
sterke mate	15	20	21	20	20

Tabel 11 *Oppositie tegen overheidsingrijpen per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	77	68	65	66	71
sterke mate	23	32	35	34	29

Tabel 12 *Oppositie tegen sterker vakbondsoptreden per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	62	67	72	75	77
sterke mate	38	33	28	25	23

Tabel 13 *Cultureel conservatisme per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	75	81	88	90	92
sterke mate	25	19	12	10	8

Tabel 14 *Inperking van burgerlijke vrijheden per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	72	73	83	84	85
sterke mate	28	27	17	16	15

Tabel 15 *Afwijzing van het recht op interventie in leven en dood per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	75	81	87	88	91
sterke mate	25	19	13	12	9

Tabel 16 *Traditionele visie op de rol van de vrouw per jaar van survey (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
geen/geringe mate	85	91	93	95	96
sterke mate	15	9	7	5	4

Tabel 17 *Gecontroleerde samenhangen tussen economisch conservatisme en een aantal sociale kenmerken per jaar van survey (partiële Cramer's V)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van economisch conservatisme met:					
denominatie	,11	,08	,08	,10	,09
geboortecohort	,09	,08	,08	,06	,10
opleiding	,07	,16	,10	,16	,17
sociale klasse	,23	,12	,15	,15	,16
burgerlijke staat	,05	,09	,06	,05	,05
wel of geen kinderen	,01	,02	,02	,08	,01
geslacht	,08	,07	,16	,16	,26
urbanisatiegraad	,05	,07	,03	,07	,07

Tabel 18 *Gecontroleerde samenhangen tussen cultureel conservatisme en een aantal sociale kenmerken per jaar van survey (partiële Cramer's V)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van cultureel conservatisme met:					
denominatie	,34	,33	,32	,34	,45
geboortecohort	,21	,12	,17	,11	,17
opleiding	,25	,16	,21	,17	,14
sociale klasse	,09	,10	,08	,08	,05
burgerlijke staat	,05	,01	,04	,04	,04
wel of geen kinderen	,01	,00	,02	,00	,01
geslacht	,02	,00	,01	,06	,03
urbanisatiegraad	,09	,08	,04	,05	,07

Tabel 19 *Kerklidmaatschap en deelname aan kerkelijke overgangsceremonies, per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Kerkelijk	58	53	45	41	38
Onkerkelijk	42	47	55	59	62
Deelname aan overgangsceremonies					
aantal:					
0	29	39	niet	47	niet
1	14	10	gevraagd	11	gevraagd
2	16	11		12	
3	41	40		30	
Totaal (= 100%)	1007	3003	2384	2019	1008

Tabel 20 *Frequentie van kerkgang, alle Nederlanders en kerkleden, per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Alle Nederlanders:					
minstens eenmaal per week	26	22	17	15	13
minstens eenmaal per maand	11	11	10	11	7
een of enkele malen per jaar	24	24	26	26	28
(praktisch) nooit	39	43	48	48	51
Totaal (= 100%)	1007	3003	2384	2019	1008
Alleen kerkleden:					
minstens eenmaal per week	44	41	38	34	33
minstens eenmaal per maand	17	19	20	23	17
een of enkele malen per jaar	28	28	32	32	39
(praktisch) nooit	11	12	10	11	10
Totaal (= 100%)	581	1586	1073	832	392

Tabel 21 *Frequentieverdeling kerkelijke betrokkenheid en het percentage kerkverlaters t.o.v. alle kerkleden*

Kerkelijke betrokkenheid:	1979	1985	1990	1995	2000
1. Tweede generatie onkerkelijk	11.9	13.8	16.7	19.9	21.6
2. Eerste generatie onkerkelijk	10.7	10.3	11.4	13.0	15.7
3. Voormalig kerklid	19.5	22.9	26.7	26.6	24.5
4. Marginaal kerklid	20.4	19.7	18.2	15.9	17.7
5. Modaal kerklid	25.5	21.5	17.3	15.4	11.2
6. Kern-kerklid	12.0	11.8	9.6	9.3	9.3
% Kerkverlaters	25.1 %	30.2 %	37.1 %	39.6 %	39.1 %

Tabel 22 *Christelijk geloof (totaalschaal), geloof in een persoonlijke God, een hogere macht en in een leven na de dood, per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Christelijk geloof:					
sterk	38	33	22	23	19
midden/zwak	62	67	78	77	81
Geloof in een persoonlijke God:					
sterk	55	49	41	40	34
midden/zwak	45	51	59	60	66
Geloof in een hogere macht:					
sterk	58	50	45	45	41
midden/zwak	42	50	55	55	59
Geloof in een leven na de dood:					
sterk	47	48	48	46	40
midden/zwak	53	52	52	54	60

Tabel 23 *Binnenwereldlijke levensbeschouwing en gecombineerde scores op christelijk geloof en binnenwereldlijke levensbeschouwing, per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Binnenwereldlijke levensbeschouwing:					
sterk	82	80	84	86	87
midden/zwak	18	20	16	14	13
Gecombineerde scores op Christelijk geloof Binnenwereldlijke levensbeschouwing					
+ - (theïsme)	10	12	8	7	6
+ + (religieus immanentisme)	28	21	14	16	13
- + (puur immanentisme)	54	59	70	70	73
- -	8	8	8	7	8

Tabel 24 *Gecontroleerde samenhangen tussen christelijk geloof en een aantal sociale kenmerken, per jaar (partiële Cramer's V)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van christelijk geloof met:					
geboortecohort	,20	,24	,17	,14	,26
opleiding	,16	,13	,10	,09	,09
sociale klasse	,13	,06	,10	,12	,09
burgerlijke staat	,05	,09	,15	,09	,03
wel of geen kinderen	,01	,01	,02	,02	,12
geslacht	,01	,01	,03	,05	,06
urbanisatiegraad	,09	,09	,08	,06	,11

Tabel 25 *Gecontroleerde samenhangen tussen denominatie enerzijds en kerkelijke betrokkenheid, christelijk geloof en normatief belang van het geloof anderzijds, per jaar (partiële correlatiecoëfficiënten)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Samenhang van denominatie met:					
kerkelijke betrokkenheid	,23	,29	,29	,28	,20
christelijk geloof	,23	,26	,27	,23	,26
normatief belang van het geloof	,18	,25	,26	,26	,25

Tabel 26 *Typologie van kerklidmaatschap en christelijk geloof, per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Ongelovige onkerkelijken	37	43	51	54	55
Gelovige onkerkelijken	5	3	3	4	3
Ongelovige kerkleden	25	24	27	23	26
Gelovige kerkleden	33	30	19	19	16
Totaal (= 100%)	978	2910	2309	1958	814

Tabel 27 *Samenhangen van christelijk geloof met kerkelijke betrokkenheid, binnenwereldlijke levensbeschouwing en het normatieve belang van het geloof, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Alle Nederlanders:					
Correlatie van christelijk geloof met:					
Kerkelijke betrokkenheid	,62	,65	,56	,60	,60
Binnenwereldlijke levensbeschouwing	-,21	-,32	-,32	-,30	-,32
Alleen kerkleden:					
Correlatie van christelijk geloof met:					
Normatief belang van het geloof	,68	,74	,68	,70	,73

Tabel 28 *Normatief belang van het geloof (kerkleden) en de levensbeschouwing (onkerkelijken), per jaar (percentages)*

	1979	1985	1990	1995	2000
Normatief belang van het geloof:					
sterk	56	48	44	40	35
midden/zwak	44	52	56	60	65
Normatief belang van de levensbeschouwing:					
sterk	54	53	52	50	44
midden/zwak	46	47	48	50	56

Tabel 29 *Samenhangen tussen christelijk geloof enerzijds en waardenoriëntaties en politieke opvattingen anderzijds, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Correlatie van christelijk geloof met:					
Familiale burgerlijkheid	,30	,33	,31	,27	,26
Economische burgerlijkheid	,09	,08	,03	-,01	,05
Maatschappijkritiek	-,15	-,04	,00	,04	,09
Hedonisme	-,13	-,19	,18	-,13	-,18
Cultureel conservatisme	,56	,54	,47	,48	,56
Economisch conservatisme	,11	,03	,02	-,04	-,02

Tabel 30 *Samenhangen tussen politieke opvattingen en waardenoriëntaties, per jaar*

	1979	1985	1990	1995	2000
Correlatie van cultureel conservatisme met:					
Familiale burgerlijkheid	,37	,39	,31	,25	,17
Economische burgerlijkheid	,24	,19	,15	,06	-,02
Maatschappijkritiek	-,29	-,19	-,13	-,09	-,05
Hedonisme	-,14	-,19	-,15	-,18	-,20
Correlatie van economisch conservatisme met:					
Familiale burgerlijkheid	,15	,05	-,01	-,04	-,06
Economische burgerlijkheid	,10	,05	,04	,00	,01
Maatschappijkritiek	-,42	-,47	-,40	-,43	-,35
Hedonisme	-,01	-,09	-,02	-,03	-,09

Noten

- 1 Bij de uitwerking van het verschijnsel individualisering hebben we ons beperkt tot de SOCON-data in verband met het feit dat we dan over *dezelfde* gegevens op vijf meetmomenten beschikken. Maar er zijn natuurlijk meer indicatoren voor individualisering te bedenken, zoals bijvoorbeeld de ontwikkeling inzake zwevende kiezers, afnemende deelname aan verkiezingen, de toename van echtscheiding en de afnemende loyaliteit en binding aan het bedrijf of organisatie waar men werkzaam is.
- 2 Bij alle figuren is het verloop geanalyseerd via een logit model. Dit impliceert dat waar in de tekst gesproken wordt van een lineair verloop bedoeld is een lineair verloop van de logit, te weten $\ln(p \text{ hoog} / p \text{ laag})$, waarbij p hoog respectievelijk p laag de kans is om hoog respectievelijk laag te scoren op de betreffende criteriumvariabele. De vijf getekende vierkanten geven de geobserveerde waarnemingen aan, de lijn representeert de polynome regressie.
- 3 Als we kerkbezoek van minstens eenmaal per maand beschouwen als regelmatig kerkbezoek dan constateren we dat het percentage regelmatige kerkgangers onder de *kerkelijke* Nederlanders sedert 1979 nauwelijks is afgenomen en dat in 2000 nog altijd de helft van de Nederlandse kerkleden (50%) regelmatig naar de kerk gaat. Het wekelijks kerkbezoek van de *kerkleden* is wel aanzienlijk gedaald van 44% in 1979 tot 33% in 2000.